

Economisch-Statistische Berichten

UITGAVE VAN DE STICHTING HET NEDERLANDS ECONOMISCH INSTITUUT

13 MEI 1970
55e JAARGANG
No. 2746

De economie ontmaskerd

In het nummer van 15 april jl. van dit tijdschrift heeft de redacteur-secretaris onder het opschrift „Maatschappijkritiek” een aantal schokkende feiten onthuld omtrent de oppervlakkigheid en geborneerdheid van de economie en de economen. Zijn door de sociologie gescherpte blik heeft veel ontdekt dat tevoren aan minder bevoorrechten niet geopenbaard was.

Zo is tot schande van de economische wetenschap aan het licht gekomen, dat zij zich met haar denken opsluit in de „bestaande maatschappijstructuur”, terwijl velen oprecht geloofden dat zij zich intensief, theoretisch en empirisch, met zeer uiteenlopende feitelijke en denkbare vormen van de economische orde bezig hield. Voorts blijken, in tegenstelling tot wat enig econoom ooit heeft beseft, de begrippen concurrentie, efficiëntie en consumentenvrijheid axioma's van de economie te zijn. Voordien hebben zij zelfs niet geweten, dat begrippen axioma's *kunnen* zijn. De hierbij aansluitende onthutsende mededeling, dat de economen door deze begrippen zijn geïndocctrineerd, is een klemmende weerlegging van de tot nu toe heersende mening, dat juist de beoefenaren van de economie, blijkens talloze geschriften, diep doordrongen zijn van de gecompliceerdheid der problemen, die aan elk van het drietal zijn verbonden. Wat bijv. de mededinging betreft scheen die opvatting heel dicht in de buurt van de redacteur-secretaris bevestiging te vinden.

De ergste klap is wel de door de auteur ontvangen boodschap, dat de economie weigert haar eigen veronderstel-

lingen kritisch te bestuderen. De zeer verbreide indruk, dat er misschien enige onzekerheid bestaat over die veronderstellingen en dat er in de economie heel wat energie is besteed (volgens sommigen te veel) aan bezinning over haar uitgangspunten en grondslagen, haar taak en werkwijze, is nu als schijn ontmaskerd.

Het is te vrezen, dat deze opzienbarende vondsten op zichzelf nog onvoldoende zijn om al die verkeerde voorstellingen radicaal uit de wereld te helpen, zolang de bronnen waaruit dit nieuws over de economie is geput in het duister blijven. Om het oordeel geheel overtuigend te doen zijn zal ook dit geheim nog ontsluit moeten worden.

Prof. Dr. P. Hennipman

Naschrift

In mijn „Maatschappijkritiek” was het doelwit duidelijk de maatschappelijke attitude van de doorsnee-econoom en het feit dat hij zich weinig moeite getroost in de praktische hantering van zijn economische kennis enige maatschappij-analytische verdieping aan te brengen. De omstandigheid dat in geschriften, studeerkamers en collegezalen *theoretische* pogingen in het werk worden gesteld die vooronderstellingen van de economische wetenschap kritisch te toetsen, doet niets af aan de *empirische* werkelijkheid, dat economen in de praktijk van administratie, bestuur en politiek zich doorgaans „maatschappijconserverend” plegen op te stellen. Misschien dat er dan toch bij de opleiding van al die economen iets schort aan de „bezinning over de uitgangspunten en grondslagen, taak en werkwijze” van de economische wetenschap?

Niettemin spijt het mij dat ik in mijn stukje de indruk heb gewekt, dat *de* economische wetenschap in haar totaliteit het geconstateerde euvel zou vertonen. Prof. Hennipman dank ik graag voor zijn (geestige) terechtwijzing op dit punt.

dR

inhoud

Prof. Dr. P. Hennipman: De economie ontmaskerd	461
Korthheidshalve	462
Prof. Dr. F. Hartog: Economische groei afremmen? ..	463
Prof. Dr. W. Albeda: Ondernemen in de richting van de tijd (I)	464
Drs. F. Muller: Economisch milieu	467
Drs. M. Bruyn-Hundt: De huisvrouw als producente ...	470
Maatschappijspiegel	473
Magazien	474
Au courant	476
Oost-Europa kroniek	477
Boekennieuws	479

redactie

commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montage, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit

redacteur-secretaris: P. A. de Ruiter

adjunct redacteur-secretaris:
J. van der Burg

Economisch-Statistische Berichten

Uitgave van de Stichting Het Nederlands
Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016;

kopij voor de redactie:
postbus 4224. Telefoon:
(010) 14 55 11, toestel 3701. Bij
adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 44,72 per jaar,
studenten f. 31,20, franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).
Prijs van dit nummer: f. 1,50. Abonnementen
kunnen ingaan op elke gewenste datum,
maar slechts worden beëindigd per
ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: giro 8408; Bank Mees & Hope
NV, Rotterdam; Banque de Commerce,
Koninklijk plein 6, Brussel,
postcheque-rekening 260.34.

Advertenties: N.V. Kon. Ned. Boekdrukkerij
H.A.M. Roelants, Lange Haven 141,
Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Korthheidshalve

In Warschau is dezer dagen een topconferentie van de Comecon begonnen. Een belangrijke topconferentie. Men wil nu tot zaken komen, d.w.z. de wat vage en theoretische besluiten van de Moskouse conferentie van april 1969 in concrete vormen gieten. Of het zal lukken om nu een begin te maken met de beoogde economische integratie is nog maar de vraag. De belangen van de confererende landen lopen nogal uiteen. Het supranationale kader, waarin vooral Polen en de Sowjet-Unie de integratie willen onderbrengen, wordt door Roemenië geheel verworpen. Dit land is bereid samen te werken om tot een betere arbeidsverdeling, een rationele investeringspolitiek en een behoorlijke plancoördinatie te komen, doch verzet zich tegen de vorming van supranationale organen, die de eigen soevereiniteit zouden kunnen aantasten. Een ander strijdpunt is de valutaconvertibiliteit; hier staat Rusland lijnrecht tegenover alle andere Oosteuropese landen. Voor een vrije convertibiliteit, ook in het verkeer met het Westen, is sanering van het wrakke Oosteuropese prijzengebouw een eerste vereiste. Rusland wil hogere prijzen voor grondstoffen en lagere voor industrieproducten („also dasselbe wie jedes unterentwickelte Land”, zegt de *Neue Zürcher Zeitung*, die hierover op 10 mei jl. berichtte). De andere voelen daar weinig voor, ook al omdat dit nog meer economische binding aan en onderschikking jegens de Sowjet-Unie zou inhouden. Het zou niettemin onjuist zijn te menen dat de Comecon slechts een instrument is, waarmee Rusland zijn macht over zijn satellieten bestendigt. Voor de laatsten biedt de Comecon-organisatie een afzetmarkt „für die anderswo weder qualitativ noch preislich konkurrenzfähigen Produkte dieser Länder”. (dR)

Gids voor verdwaalde consumenten. Zo noemt het *Algemeen Handelsblad* zijn pagina grote overzicht (dd. 8 mei jl.) van de vele instellingen die de Nederlandse consument ten dienste staan bij het vinden van zijn weg in onze consumptie-maatschappij. Die weg wordt door al die voorlichtende instanties behoorlijk geëffend; er zijn weinig „consumptieve” aspecten waarvoor de aspirant-koper niet bij een of andere onafhankelijke adviseur te rade kan gaan. Toch tuint hij er elke keer weer in; de *Consumentengids* geeft er iedere maand curieuze voorbeelden van. Steeds opnieuw dienen zich pseudo voorlichters aan die, getooid met een vertrowwenwekkende fantasienaam, de niet-wetende consument een rad voor ogen draaien. Om nog maar niet te spreken van de vele producten, die zo'n fantasienaam als garantiesymbool hanteren. Zo'n domme consument toch; van de vele bonafide voorlichtende instanties is er toch altijd wel één tot wie hij zich kan wenden? Zou echter een belangrijke reden voor die domheid niet kunnen zijn de omstandigheid dat er juist zo veel voorlichtende instituten en verenigingen zijn? Het *Algemeen Handelsblad* noemt ze: de Nederlandse Consumentenbond, de Stichting Vergelijkend Warenonderzoek, de Stichting Informatieve Etikettering, de Keuringsdienst van waren, de Stichting Consumenten Contactorgaan, de Nationale federatie voor huishoudelijke en gezinsvoorlichting, de Nederlandse Huishoudraad, de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, de Stichting Instituut voor huishoudtechnisch advies, het Gezins-begrotings-instituut, het Nederlands Instituut voor toegepast huishoudkundig onderzoek, het Voorlichtingsbureau voor de voeding, enz. Minder onafhankelijke, maar toch wel deskundige informanten zijn daarnaast dan nog de vele branchegewijze voorlichtende instanties, zoals bijv. het Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen. Het aantal bonafide voorlichters is dus reeds erg groot, zozeer dat het zelfs de meest kritische consument wel eens gaat duizelen. Daarnaast ook nog eens het kaf van het koren te moeten scheiden op voorlichtingsgebied wordt voor hem aldus een praktische onmogelijkheid. Zou, naast een scherper toezicht van de overheid op deze „voorlichtingsmarkt”, een nauwere samenwerking niet op de weg liggen van hen die zich de behartiging van de belangen van de consument tót taak rekenen? Zoals bijvoorbeeld in Engeland, Zweden en de Verenigde Staten, die elk reeds één grote, overkoepelende organisatie bezitten. Als er één zaak is waarbij decentralisatie strijdig is met de belangen, die men zegt te behartigen, is het wel de organisatie van de consumentenvoorlichting. (dR)

Economische groei afremmen?

Er was een tijd waarin we meewarig keken naar een land waarvan het bruto nationaal produkt (BNP) minder dan 5% per jaar groeide. De vertegenwoordigers van zulk een land in internationale organen en bij internationale conferenties bewogen zich schichtig temidden van hun collega's uit gelukkiger landen, bang voor priemende vingers en blikken. Zij bleven onder de fatsoensnorm.

Maar wij leven snel. Het is nu zo ver dat de groei van het BNP min of meer één fetisj is geworden, waaraan geen reële behoefte beantwoordt. Integendeel worden de problemen die samenhangen met de achteruitgang van het leefmilieu overwegend toegeschreven aan het najagen van deze fetisj.

Wanneer dit juist is ligt het geneesmiddel voor de hand: rem de economische groei af. Ook zouden dan de landen met de geringste groei het gelukkigst moeten zijn. In Europa is dit met name Engeland. Blijkens het verslag over 1969 van de Europese gemeenschappen is het Engelse BNP van 1958 tot 1968 slechts toegenomen met gemiddeld 3,2% per jaar, tegen het BNP in de EEG als geheel met 5,2%. Nederland komt daar nog iets bovenuit met 5,3%. Al deze cijfers hebben betrekking op reële stijgingen. Is Engeland daarom gelukkiger? Heeft het minder last van voortgaande milieuverontreiniging? Het ziet er niet naar uit.

Maar Engeland is in economisch opzicht misschien geen mooi voorbeeld. Laten we daarom teruggaan naar ons eigen land. De economische groei bestaat uit twee componenten: toeneming van de werkgelegenheid en toeneming van de produktiviteit. De eerste gaf gedurende de genoemde periode een bijdrage van gemiddeld 1,1% per jaar en de tweede van 4,1%. Als we de groei willen beperken, welke component moet dan in hoofdzaak worden teruggeschroefd? Is dit de werkgelegenheid, dan ontstaat er werkloosheid. Is dit de prijs die we over moeten hebben voor de geringere aantasting van ons leefmilieu? Of zoeken

we het in een geringere stijging van de toeneming van de produktiviteit? Dan gaan de kosten per eenheid produkt in versterkte mate omhoog, met grote gevaren voor onze internationale concurrentiepositie.

Anders gezegd: de doelstelling economische groei staat niet los van andere doelstellingen. Zij is op zichzelf misschien niet zo belangrijk als we jaren lang hebben doen voorkomen. Maar als zij niet wordt verwezenlijkt, sleept zij ook andere doelstellingen mee, zoals volledige werkgelegenheid en evenwicht op de lopende rekening van de betalingsbalans.

Naast de doelstellingen vragen ook de instrumenten de aandacht. Wat voor middelen heeft de overheid om hetzij de werkgelegenheid hetzij de produktiviteit negatief te beïnvloeden, zo zij dat zou willen? Wat de werkgelegenheid betreft ware met name te denken aan een forse deflatiepolitiek. Dit zou vooral ten koste van de overheidsbestedingen gaan. Maar die zijn er in overwegende mate op gericht de milieuverontreiniging te bestrijden en andere collectieve gevolgen van de sterke groei van de particuliere welvaart op te vangen. Juist de bestedingen die nog het gunstigst zijn uit het oogpunt van milieuverbetering zouden dus het meest worden aangetast. Een ander mogelijk instrument is verkorting van arbeidstijd door inkrimping van de werkweek, verlenging van vakanties of vervroeging van pensionering, dan wel een combinatie daarvan. Over dit instrument beschikt de overheid echter niet meer, nu de arbeidsvoorwaarden in beginsel in onderling overleg door de betrokken partijen worden geregeld.

Wat de overheid aan afremming van de toeneming van de produktiviteit kan doen is nog minder duidelijk. Zij

heeft daarvoor vrijwel geen instrumenten tot haar beschikking.

Tot zover hebben we alles in de macro-economische sfeer gehouden. De uitkomst van dit zeer summier gehouden betoog is dat beperking van de economische groei in de tegenwoordige omstandigheden geen serieuze politiek kan zijn, eensdeels omdat andere doelstellingen zich daartegen verzetten en anderdeels omdat de instrumenten onaanvaardbaar zijn of ontbreken.

Iets anders komt de zaak te liggen wanneer we selectief te werk zouden gaan, door het probleem sectorsgewijs aan te pakken. Dan zou in het bijzonder de groei van vervuilers en lawaaimakers kunnen worden beperkt. Dit kan een kwestie zijn van vestigingsbeleid, maar ook van fiscale politiek. Auto's zouden bijv. veel zwaarder belast kunnen worden; hetzelfde geldt voor chemische wasmiddelen (om maar twee dingen te noemen). Wat ons land betreft slaat dit vooral terug op de chemische industrie, want onze auto-industrie is slechts klein en daarentegen is onze olieraffinage zeer hoog ontwikkeld. De chemische industrie behoort inderdaad tot de sterke groeiers. Door een selectief fiscaal beleid zou dus de groei kunnen worden getroffen, juist op de punten waar zij gevaren oplevert voor milieuverslechtering.

Hiermee is nog niet gezegd dat dit nu ook moet gebeuren. Dat hangt van ieders prioriteiten af, en met name van de prioriteiten van degenen die namens de bevolking beslissingen moeten nemen. Er is alleen hardop gedacht over wat we zouden kunnen doen als we het zouden willen.

In ieder geval moeten we afleren vertegenwoordigers van langzaam groeiende landen met de vinger na te wijzen. Wie groei vermeerdert, vermeerdert smart. Alleen wie groei vermindert ook. Daar ligt het grote probleem.

Ondernemen in de richting van de tijd (I)

PROF. DR. W. ALBEDA

Feestredenaar bij het 100-jarig bestaan van de Koninklijke Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek was Prof. Dr. W. Albada. Hij hield op 23 april jl. een voordracht, „Ondernemen in de richting van de tijd”, een motto ontleend aan een uitspraak van Van Marken, de oprichter van de Gist- en Spiritusfabriek. Professor Albada was zo vriendelijk de tekst van zijn rede te bewerken tot een artikel voor ESB, dat in twee afleveringen wordt geplaatst. In dat artikel ontvouwt hij een aantal gedachten over de toekomst van onderneming en maatschappij. In deze eerste aflevering relateert hij de onderneming aan de maatschappelijke en sociaal-economische ontwikkeling. In de tweede aflevering (volgende week in ESB) komen de doelstelling en de zeggenschap van de onderneming aan bod.

„Het is gevaarlijk, roekeloos zelfs”, schrijft Van Marken, de stichter van de dezer dagen honderd jaar bestaande Koninklijke Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek, in de *Fabrieksboode* van 30 september 1893, „zich te verzetten tegen nieuwe toestanden, voortspruitende uit de historische ontwikkeling van de maatschappij”. En op 29 januari 1887 spreekt hij van het „streven naar een bezadigde vooruitgang in de richting van de tijd”. Voor Van Marken stond het vast: „De negentiende eeuw behoort aan het liberalisme, aan het ieder voor zich en God voor allen”. De twintigste eeuw zal zijn aan het socialisme, aan het „met elkaar, voor elkaar”. Was Van Marken een socialist? Voortdurend werd hij „hinderlijk gevolgd” door *Recht voor allen*, het orgaan van de Sociaal Democratische Bond (de eerste socialistische organisatie in Nederland waarvan Domela Nieuwenhuis de ziel was), die hij verweet, niet dat het socialistisch was, maar dat het niet socialistisch genoeg was. „Tevergeefs”, schrijft hij op 26 maart 1887, „zoek ik steeds in de kolommen van dat blad naar den verwarmenden adem der algemeene mensenliefde, die de grondslag behoort te zijn van elke maatschappij, maar zeker in de eerste plaats van de maatschappij, waarvan de socialistischen dromen. . . . De socialistische beginselen acht ik niet zoo ongerijmd, zoo verkeerd, of zoo gevaarlijk, maar hunne toepassing acht ik onmogelijk, omdat mensen nu eenmaal geen engelen zijn”.

In de geest van Van Marken zou ik willen nadenken over de toekomst van onderneming en maatschappij. Ik meen daarbij drie punten aan de orde te moeten stellen, die onderling nauw samenhangen, en die elk voor zich vandaag volop in discussie zijn:

1. De onderneming in onze maatschappelijke orde wordt gekenmerkt door een grote mate van onafhankelijkheid ten opzichte van andere instanties, met name ten opzichte van de staat. *Verdraagt deze autonomie zich met „de richting van de tijd”?*

2. Van Marken schreef in de *Fabrieksboode* van 19 augustus 1882 over de *doelstelling van de onderneming*: „Dat doel, gelijk dat van elke onderneming, is: winst te maken; hoe meer zoo beter. En hoe wordt dat doel in onze onderneming bereikt? Door zoo voordelig mogelijk gist en spiritus te maken en die gemaakte produkten zoo voordelig mogelijk te verkopen. Dat klinkt eenvoudig, maar wij zullen bij nadere bespreking leeren inzien hoe veel en hoe velerlei daarbij komt kijken”.

3. „Waar de aandeelhouders de gehele verantwoordelijkheid voor de gang van zaken uitsluitend aan den

directeur hebben toevertrouwd, kan deze aan het personeel niet de bevoegdheid toekennen rekenschap te eischen van zijn beheer”, lezen we in de *Fabrieksboode* van 10 februari 1883. De vraag dringt zich echter steeds luider aan ons op of deze constatering m.b.t. *de leiding van de onderneming* past „in de richting van de tijd” nu, in het laatste deel van de twintigste eeuw.

Onderneming en maatschappelijke orde

Het vraagstuk van de autonomie van de particuliere onderneming is onlosmakelijk verbonden met dat van de economische orde. Het centrale vraagstuk voor elke economische orde is de vraag *op welke wijze de allocatie der schaarse middelen plaatsvindt*. Globaal gesproken zou men kunnen stellen, dat deze allocatie op drie manieren zou kunnen geschieden. Het ene uiterste is dat van de centraal geleide volkshuishouding. De toewijzing der schaarse middelen aan de diverse toepassingsmogelijkheden geschiedt vanuit één centraal punt. De ondernemingen worden in zo'n stelsel in principe gedecentraliseerde eenheden van het staatsapparaat. Voor Stalin was de gehele economie één groot concern, waarvan alle individuele ondernemingen filialen waren. Onder zulke omstandigheden kan er natuurlijk wel sprake zijn van een grotere of kleinere autonomie van de onderneming, doch nimmer van een wezenlijke zelfstandigheid. De Sowjet-onderneming is, stelt Landauer¹, een soort administratieve eenheid, zoals bijvoorbeeld een postkantoor dat is in de westelijke landen.

De mate van zelfstandigheid van deze administratieve eenheden is afhankelijk van de wijze, waarop de centrale leiding de individuele eenheden stuwt. In het stalinistische Rusland was er een uiterst geringe mogelijkheid voor de ondernemingsleiding (eigenlijk is het verwarrend onder zulke omstandigheden van een „onderneming” te spreken, alleen centraal wordt iets „ondernomen”) zelf te bepalen wat, hoeveel en op welke wijze zou worden geproduceerd.

De plannen van Liberman veranderen niets aan de positie van de bedrijven, maar wel zorgen nieuwe regelingen ervoor, dat wat goed is voor de maatschappij als een

¹ „*Contemporary economic systems, a comparative analysis*”, Philadelphia 1964, blz. 354.

geheel ook goed is voor de onderneming². Deze regelingen komen neer op een verschuiving van administratieve technieken naar economische middelen. Het aantal indicatoren, waarnaar de leiding zich heeft te richten, neemt zodoende af. Als de centrale leiding zich beperkt tot het aangeven van wat geproduceerd moet worden en in welke hoeveelheden zonder aan te geven hoe, en het aan de leiding van de onderneming overlaat daarbij een maximale winst te maken, dan heeft deze laatste een veel grotere speelruimte. De winst gaat dan de rol spelen van indicator voor de gerealiseerde efficiency bij de vervulling van het plan. Men kan zich voorstellen, dat met handhaving van een centraal plan op deze wijze meer en meer vrijheidsgraden voor de ondernemingsleiding ingebouwd worden. Zo lang het centrale plan echter dwingende voorschriften kan geven, blijft de onderneming een „administratief onderdeel van het staatsapparaat“.

Het andere uiterste van de oplossing van het allocatieprobleem is dat van de volledig vrije mededinging, het model der klassieke economen. De onderneming is autonoom. Zij maakt zelf uit, wat zij zal produceren, hoe en in welke aantallen. Zelf bepaalt zij bovendien de prijs, waartegen het produkt zal worden afgezet. Of dat laatste zal gelukken, beslist de markt. De vrije, niet gemanipuleerde markt is dan ook wezenlijk voor dit model. De vrije onderneming weet, dat zij alleen kan voortbestaan zolang er winst is. En winst kan gemaakt worden zolang er efficiency is en men er voor zorgdraagt, dat anderen niet door een lagere prijs of een beter produkt de markt kunnen veroveren.

Het is te zeer bekend hoe dit fraaie model (dat economen, omdat het hun eerstgeborene is, maar moeilijk kunnen vergeten) door de praktijk is aangetast. De toenemende gemiddelde bedrijfsgrootte en de neiging tot samenspannen van ondernemingen verminderen de concurrentie. De reclame kan de consumenten manipuleren, waardoor marktbeheersing mogelijk wordt. Het systeem leidt tot grote verschillen in inkomen, vermogen en macht tussen personen en groepen. Bovendien wordt de economische calculatie vervalst, doordat de sociale kosten van de produktie (milieu-hygiëne, sociaal-psychische hygiëne, transport e.d.) onvoldoende of in het geheel niet in rekening worden gebracht bij de beslissingen over de produktie. Tenslotte leidt het kapitalistische wereldsysteem, of — beter — het ontbreken van enige economische ordening op wereldschaal, tot voor de ontwikkelingslanden catastrofale verhoudingen.

Door de aan beide extreme mogelijkheden verbonden bezwaren komt men in de praktijk steeds meer de gemengde economische orde tegen. De menging kan hierin bestaan, dat men aan de markt slechts een beperkte speelruimte toestaat; dat de gevolgen van de werking van het marktmechanisme gecorrigeerd worden en dat andere dan op dwang gebaseerde planmethoden worden ingevoerd. Men zou wat dit laatste betreft kunnen stellen, dat er een derde allocatiemethode is naast plan en markt, nl. die van het overleg³.

Als principieel eclecticist ben ik geneigd in het „overleg“ als allocatiemechanisme slechts een mogelijkheid te zien om de planning te versoepelen, om dwang te vervangen door overreding of onderhandeling, en om vrije mededinging te corrigeren via de introductie van het besluiten via commissies van een bipartite (ondernemers en werknemers) of tripartite structuur (dezelfde met de overheid).

De laatste jaren is er een toenemende neiging om in overleg (of discussie) een mogelijkheid te zien om zowel dwang als markt geheel te vervangen. Het is de moeite waard hierop in dit verband iets nader in te gaan. De grote nadruk op het overleg als coördinatie- en zelfs allocatietechniek is een gevolg van de in brede kring bestaande verontrusting over het functioneren van ons economisch systeem. Leidde deze verontrusting voorheen gemakkelijk tot een keuze voor de centraal geleide economieën van Oost-Europa, de teleurstelling over het functioneren van deze stelsels, met hun gebrek aan democratie, hun starheid en onmacht om te komen tot een aantrekkelijk alternatief voor het laat-kapitalisme, maakt deze keuze steeds minder relevant.

Habermas⁴ is van mening, dat het economisch stelsel en het staatsapparaat subsystemen in de samenleving vormen, waarin de beginselen van rationaliteit en efficiency de overhand hebben. Deze subsystemen hebben de traditionele cultuurwaarden overwoekerd en verdrongen en zij legitimeren zich door wetenschappelijke en technologische argumenten. Dit heeft (ik volg de samenvatting die Van der Kooy geeft letterlijk) ten gevolge, dat democratische discussie onmogelijk is geworden. Want over verwerking van praktische doeleinden is openbare discussie mogelijk, maar over de oplossing van technische problemen niet. Habermas is daarom van mening, dat alléén door vrije discussie een pacificatie van het bestaan kan worden nagestreefd, die zowel in de kapitalistische als in de socialistische maatschappijen belemmerd wordt door technocratie en bureaucratie.

André Gorz⁵ ziet evenzeer in alle landen een staat die men almachtig acht en waarmee men onderhandelt en marchandeert rond een groene tafel. Overall is er een bureaucratisch paternalisme in bedrijven en staat, waarvan men geld probeert los te krijgen, zonder het systeem zelf aan te tasten. Hij ziet in de weigering van elke autoriteit en van alle hiërarchie de wezenlijke inhoud van de Franse Meirevolutie van 1968 en van de studentenrevoltes aan de universiteiten. Gorz is onwillig een schets van het door hem voorgestane socialisme te geven. Hij ziet de uitwerking van een socialistisch model niet als een intellectuele exercitie, noch als het ontwerpen van een technocratisch contra-plan. Het nieuwe socialisme zal ontspringen aan een revolutionaire praktijk.

In zijn *Socialisme difficile* komt een economie naar voren waarin zelfbeheer van bedrijven en andere instellingen centraal staat. Gorz gaat uit van een centrale leiding der economie door een (zo democratisch mogelijk opgestelde) planning. Naarmate de schaarste minder dringend wordt komt de nadruk sterker te liggen op de vrijwillige coördinatie der activiteiten van zelfbesturende bedrijven⁶.

In een onlangs weer uitgegeven geschrift, dat in de jaren dertig door een collectief (niet toevallig uiteraard) werd geschreven, is een model van zo'n radencommunistisch stelsel uitgewerkt⁷. In dit model zijn zowel markt als dwangmatige planning vervangen door het overleg tussen

² Landauer, a.w., blz. 288.

³ M. P. Fogarty: „Economic Control”, Londen 1955.

⁴ Geciteerd door T. P. van der Kooy: „Hedendaagse Maatschappij-kritiek”, Haarlem 1969, blz. 24-25.

⁵ André Gorz: „Réforme et Révolution”, Parijs 1969, blz. 22-23.

⁶ „Le Socialisme difficile”, Parijs 1967, blz. 119.

⁷ Collectief: „Het Radencommunisme”, Amsterdam z.j.

producenten en consumenten. Het is moeilijk in te zien hoe een dergelijk stelsel zou kunnen werken. Men onderschat eenvoudig de moeilijkheden die de afstemming van de produktie op de consumptie met zich brengt. Tot nu toe heeft de centrale planning dit probleem vooral bij de vervaardiging van consumptiegoederen niet weten op te lossen. Bettelheim⁸ spreekt van een produktie door de Sowjet-textielindustrie van kleding ter waarde van honderden miljoenen, waarvoor geen afzet bestond. Men zoekt naar mogelijkheden om via computers en wiskundig-economische methoden te komen tot een betere afstemming van de produktie op de consumptie, maar slaagt daar tot nu toe niet in. Hoeveel moeilijker zou dan het probleem worden bij allesomvattende overlegstructuren? Als Gorz deze laatste pas ziet, als de schaarste eenmaal grotendeels is opgeheven, dan is dit wellicht wel een ongezochte oplossing voor het probleem der dan optredende structuurwerkloosheid, maar geen wezenlijke oplossing voor het allocatievraagstuk. Bovendien is de these der verdwijnende schaarste aanvechtbaar. Ruimte, schoon water, reine lucht e.d. worden steeds meer problematisch.

Veel meer kansen biedt, meen ik, de ontwikkeling zoals die overal in West-Europa waar te nemen is en die neerkomt op een compromis tussen markteconomie, een minimum aan dwangmatige planning en een vorm van indicatieve programmering. Onder zo'n principiële gemengd stelsel wordt de markt gebruikt voor de coördinatie van produktie en consumptie, maar krijgen beslissingen op langere termijn een vastere grond door partiële langetermijnplanning van de overheid; terwijl een indicatieve middellange-termijnplanning ondernemers de besluitvorming kan vergemakkelijken.

Aan de overheid komt in zo'n stelsel een zeer wezenlijke rol toe. Een inkomenspolitiek corrigeert de scheefheid van de inkomensverdeling, terwijl de ruimtelijke ordening gecombineerd met voorschriften van velerlei aard milieuhygiëne handhaaft en de sociale kosten minimaliseert en opvangt. De overheid realiseert zich, dat het ondernemen een publieke zaak is, dat de werkgelegenheid zowel kwantitatief als kwalitatief mede onder haar verantwoordelijkheid valt, maar vertrouwt de zorg voor coördinatie van de produktie en voor de uiteindelijke efficiency zoveel als mogelijk aan de markt toe.

Doordat een zo omvattend overheidsbeleid ondenkbaar is zonder een grote mate van inspraak van alle betrokkenen is het overleg tussen overheid, producenten (werkgevers en werknemers) en consumenten een wezenlijk element in dit geheel. Zeer compact en daardoor hoogst onvolledig is dit het beeld van de maatschappelijke orde, zoals ik die zie groeien. Welke conclusies kan men aan deze veronderstellingen onttelen?

Het lijkt mij dat de onderneming in het Westen binnen afzienbare tijd geen „administratieve eenheid van het overheidsapparaat” gaat worden. Een grote mate van zelfstandigheid zie ik ook in de toekomst voor die onderneming weggelegd. Maar meer nog dan tot nu toe het geval was, zie ik de onderneming gedwongen zich in te passen in een maatschappelijk geheel. De vrije markt veronderstelt autonome, van de overheid onafhankelijke, produktieorganisaties; de planning, ook als die indicatief blijft, veronderstelt tenminste een dialoog met de overheid. Terwijl het initiatief tot stichting van een onderneming des ondernemers blijft, moet gemengd initiatief van overheid en particulier bedrijfsleven (de voorbeelden liggen reeds voor het grijpen: DAF, Delfzijl) meer en meer gaan plaatsvinden.

In het kader van een modern industriebeleid streeft de overheid naar een „industriële pakket”, dat zich onderscheidt door een zo groot mogelijke „noblesse”⁹, d.w.z. dat het een beroep doet op een hoogwaardige arbeid, een hoge opbrengst per hoofd belooft, en strategisch in de gehele economie past. Bij een puur ondernemersinitiatief past zo'n beleid niet. Dat de continuïteit van de onderneming, evenals de fusie van twee of meer ondernemingen, onttrokken zijn aan overheidsingrijpen, zal niemand in 1970 meer beweren. For better — maar ook for worse¹⁰ — zijn overheid en bedrijfsleven partners aan het worden. *Het is uiteindelijk de maatschappijvisie die de mogelijke autonomie van de onderneming bepaalt.*

Mijn conclusie wijkt niet zo ver af van die van Galbraith in zijn *The new Industrial State*: „In notable respects the mature corporation is an arm of the State. And the State, in important matters, is an instrument of the industrial system”. Galbraith ziet een sterke wederzijdse afhankelijkheid. Hij gaat verder en stelt dan, dat binnen deze wederzijdse afhankelijkheid het zwaartepunt aan het verschuiven is. Vroeger was het zo, dat de staat dreigde een instrument van de ondernemers te worden. „Men of subtle mind agreed with Marx that the state would come to be the executive committee of capitalist enterprise”. Sinds de jaren dertig gaat dit veranderen. Vakverenigingen worden machtiger en krijgen invloed op het staatsapparaat. Daarnaast groeit de invloed van de vertegenwoordigers van wetenschap en onderwijs. Daarbij voegt zich dan de andere houding van de leiding van de „mature corporation” tegenover het staatsapparaat. De staat zorgt voor het op peil houden van de totale vraag. De staat geeft grote en aantrekkelijke opdrachten. De grote overheidssector is niet zonder meer schadelijk voor het bedrijfsleven. Voor zover de publieke sector planmatig geleid wordt, geeft dit een element van stabiliteit aan de economie, die de zelf sterk planmatig opgezette grote onderneming alleen maar welkom is. De kosten van het steeds duurder wordende staatsapparaat drukken wel op de onderneming, maar kunnen worden afgewenteld in de prijzen, of ze worden per saldo gedragen door de aandeelhouders.

Er behoeft, zegt Galbraith, geen tegenstelling te bestaan tussen wat de staat wil en wat goed is voor de grote onderneming, ook als die staat gedomineerd wordt door anderen (zoals vakverenigingen en wetenschap, maar ook het leger met zijn omvangrijke aanschaffingen). Galbraith ziet de grote onderneming meer en meer passief worden in de politiek i.p.v. actief. Veel belangrijker is de grote invloed van de ondernemingsleiding op de staatsbureaucratie in de relevante ministeries. Steeds minder behoeft deze invloed te betekenen, dat de staat door bedrijfsbelangen wordt overheerst, omdat steeds meer de belangen van de onderneming parallel lopen met de ontwikkelings-tendenties in de welvaartsstaat. In plaats van eenzijdige overheersing van de één of de ander is er een wederzijdse aanpassing op grond van de wederzijdse afhankelijkheid, of liever: belangengemeenschap.

W. Albeda

⁸ Charles Bettelheim: *Planung und Markt, in de bundel „Zur Kritik der Sowjetökonomie”, Berlijn 1969.*

⁹ Stoléru: „L'impératif industriel”, Parijs 1969.

¹⁰ Frank Broadway: „State intervention in British industries, 1964-68”, Londen 1969.

Economisch milieu

Een poging tot integratie van de externe effecten in het marktmechanisme

DRS. F. MULLER*

Beslissingen over het gebruik van het natuurlijk milieu zijn economische beslissingen, aangezien het hierbij gaat om de aanwending van schaarse produktiefactoren met het oog op de behoeftenbevrediging. Aangezien dit nog onvoldoende wordt ingezien hebben nog veel van deze beslissingen een inefficiënte produktiewijze tot gevolg.

Bij de beoordeling van economische verschijnselen heeft men behoefte aan een criterium, waarmee afgewogen kan worden of van een gunstige dan wel van een ongunstige ontwikkeling sprake is. Een criterium dat bij welvaarts-economen ruimschoots erkenning heeft gevonden is het zgn. Pareto-optimum. Van een Pareto-optimum is sprake indien we in een situatie verkeren waarbij het niet mogelijk is een individu in een betere positie te brengen zonder dat de positie van anderen slechter wordt¹. De situaties die m.b.v. het Pareto-criterium vergeleken kunnen worden strekken zich ook uit tot gevallen, waarbij verschillende mogelijkheden aanwezig zijn bij het gebruik van het natuurlijk milieu. Bij een economische afweging hiervan zal dit criterium voor onze beschouwingen over misbruiken van de natuur daarom een zeer waardevol instrument blijken te zijn.

Nu is het een gelukkige omstandigheid dat het marktmechanisme bij volledig vrije mededinging onder bepaalde omstandigheden de noodzakelijke voorwaarden voor een Pareto-optimum doet vervullen². Het is dan echter vereist dat alle relevante voor- en nadelen, die aan de produktie of consumptie van een goed of dienst verbonden zijn, tot uitdrukking komen in het marktproces, waarin vraag en aanbod in een bepaalde prijs resulteren. Een belemmering hiervoor, die juist bij problemen over de aanwending van de natuur zo'n belangrijke rol speelt, is het bestaan van *negatieve externe effecten*. Kort gezegd betekent dit, dat er nadelen zijn verbonden aan de deelneming in het economisch verkeer die niet ten laste komen van degene die ze teweeg brengt. Ten gevolge hiervan wijken de private kosten die ten laste komen van de veroorzaker af van de sociale kosten die ten laste komen van de gemeenschap. Voor het natuurlijk milieu kunnen hiervoor de volgende oorzaken aangegeven worden:

1. De natuur is grotendeels een collectief goed. Wij maken een gemeenschappelijk recreatief gebruik van bossen en stranden. Gebruik door het ene individu kan echter een vermindering van het gebruik door anderen betekenen (overvolle stranden, verkeerschaos). Onze voorkeuren voor de natuur komen niet in het marktmechanisme tot uitdrukking. Er moet een economisch afwegings-

mechanisme gevonden worden om te zien of een Pareto-verbetering mogelijk is.

2. Ook lucht en water zijn collectieve goederen. Deze zijn lange tijd overwegend gezien als vrije goederen, die ons ter beschikking staan zonder dat offers gebracht hoeven te worden. Dit heeft tot gevolg dat vrijelijk schade berekend kan worden aan de natuur zonder dat daarvoor schadevergoeding betaald wordt. Er vindt dan ook op grote schaal verontreiniging plaats door het spuien van vuil in de lucht, de uitlaatgassen van onze auto's, verontreiniging van stranden d.m.v. het achterlaten van rommel, enz. Wij gebruiken de natuur als vuilnisbelt. Men kan stellen dat een gedeelte van de natuur als vrij goed teruggedrongen wordt, en aldus schaars wordt i.p.v. vrij. Ook deze negatieve effecten komen onvoldoende in het marktmechanisme tot uitdrukking. Terwijl enerzijds door produktie produceerbare goederen minder schaars worden, wordt de natuur schaarser³. Per saldo is daarom moeilijk aan te geven of er van een verbetering sprake is. Slechts een economische afweging van voor- en nadelen kan hierop antwoord geven.

Wij zien dus dat er iets gedaan moet worden om met de externe effecten rekening te houden⁴. Van verschillende

---

* Dit artikel vormt de enigszins bewerkte tekst van een op 24 april jl. voor de Vereniging Milieuhygiëne Zeeland gehouden inleiding. De auteur is wetenschappelijk medewerker voor staathuishoudkunde aan de economische faculteit van de Nederlandse Economische Hogeschool.

¹ Een bezwaar dat tegen het Pareto-criterium ingebracht kan worden is, dat het geen uitspraken doet over de wenselijkheid van een verandering in de inkomensverdeling. Zie o.a. I. M. D. Little in: „A Critique of Welfare Economics”, Oxford 1957. Omtrent de inkomensverdeling dient echter door de overheid een afzonderlijke beslissing genomen te worden.

² Zie bijv. E. J. Mishan: A survey of welfare economics, in: „The Economic Journal”, 1960.

³ Zie hierover de artikelenserie in „ESB” van R. Hueting.

⁴ Hoewel alleen een verbetering zeker is indien in de rest van de economie een situatie met een Pareto-optimum heerst, zijn de verstoringen t.g.v. externe effecten in onze moderne maatschappij zo excessief, dat verwacht mag worden dat een Pareto-verbetering zal optreden indien deze externe effecten verdisconteerd zullen worden.

zijden zijn hiervoor suggesties gedaan. Hoewel in Nederland vooral aangedrongen is op belastingheffing of verbodsbepaling door de overheid, is dit in het algemeen economisch weinig gefundeerd. Als alternatief dient beschouwd te worden het marktmechanisme zodanig te verbeteren, dat de externe effecten erin verwerkt zijn.

Remedies

I. Een mogelijkheid is dat de overheid correcties aanbrengt in de vorm van belastingen. Bij negatieve externe effecten is er als het ware sprake van een onbetaalde produktiefactor. Iemand die schade toebrengt aan een ander zou een belastingbedrag moeten betalen. Deze belasting moet er voor zorgen dat de private kosten die men maakt in overeenstemming gebracht worden met de sociale kosten. Ten gevolge hiervan zal een kostenstijging optreden, zodat het noodzakelijk zal zijn de produktie in te krimpen. Er komen dan produktiefactoren vrij die elders ingezet kunnen worden. Aldus vindt een betere allocatie plaats van de produktiemiddelen, zodat er sprake is van een potentiële Pareto-verbetering.

Het leggen van een belasting op de veroorzaker heeft bovendien tot resultaat dat deze zal gaan zoeken of er geen technische verbeteringen zijn die de schade zodanig beperken, dat de kosten ervan minder zijn dan de op te brengen belastingen.

Een bezwaar tegen deze methode is dat het zeer moeilijk zal zijn de economisch juiste omvang van de belastingbedragen te berekenen. Bij iedere exogene verstoring moeten deze bedragen opnieuw vastgesteld worden. Het is een kostbare zaak om al deze bedragen te berekenen. Het systeem werkt bovendien het gevaar van een bureaucratie in de hand. Daarbij komt dat slechts een potentiële Pareto-verbetering mogelijk is.

II. Een andere overheidsmaatregel is het veroorzaken van bepaalde vormen van overlast zonder meer te verbieden. Dit zal het geval moeten zijn, indien de schade zo omvangrijk is dat het bedrag aan belasting buitensporig groot zal zijn, of indien de nadelen afgewenteld dreigen te worden op toekomstige generaties (gezondheid!). Ook in dit geval zullen de kosten van bedrijven stijgen, en is een heroriëntatie van de produktiemiddelen het gevolg.

III. Aangezien er dus nogal wat bezwaren zijn in te brengen tegen een belastingsysteem, zijn er vanuit de welvaarts-economie ook voorstellen gekomen om het marktmechanisme zelf zodanig te verbeteren, dat het wél rekening

houdt met de externe effecten. De gedachte hierbij is, dat het niet zozeer het marktmechanisme zelf is dat gefaald heeft, maar het wettelijke kader waarbinnen het functioneert. In dit verband moeten de namen genoemd worden van Mishan en Thompson. In het volgende zullen enige voorbeelden uitgewerkt worden om deze gedachten te illustreren. Daarbij wordt geabstraheerd van eventuele kosten die de verschillende maatregelen met zich meebrengen. Het onderbrengen van deze kosten in de analyse levert echter geen grote problemen op.

a. Mishan introduceert het idee van het instellen van leefbaarheidsrechten⁵. Deze leefbaarheidsrechten worden ingesteld teneinde iemand die schade ondervindt t.g.v. gedragingen van anderen de mogelijkheid te geven om deze schade bij de veroorzaker te claimen, of om de veroorzaker een bepaald bedrag te geven nodig om hem ertoe te brengen geen verdere last te veroorzaken. Het is heden ten dage niet meer mogelijk om, zoals onze voorouders deden, een stuk land in de strijd te veroveren; eigendomsrechten moeten nu op een iets meer geciviliseerde wijze worden verkregen. Er is nu een aantal mogelijkheden om deze leefbaarheidsrechten tot uitdrukking te brengen:

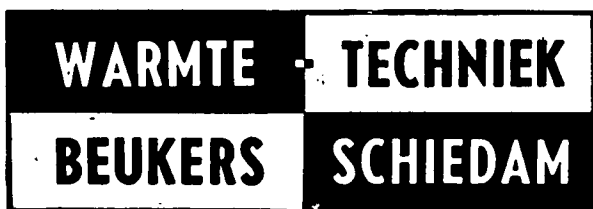
1. Het is mogelijk om met behulp van compensatietests twee situaties A en B te vergelijken. Als voorbeeld kan dienen de bovengenoemde verontreiniging van stranden. Stel situatie A' is die situatie waarin het toegestaan is afval op het strand te werpen, terwijl dat in situatie B niet het geval is. Individu X wil aan Y f. 10 betalen om hem gedurende één seizoen het vervuilen achterwege te doen laten, terwijl hij f. 5 wil ontvangen indien hem zelf een verbod wordt opgelegd (hij vindt het namelijk vervelend de rommel weer mee naar huis te nemen). Per saldo heeft X er dus f. 5 voor over om een totaal vervuilingsverbod ingesteld te krijgen. Deze bedragen zijn opgenomen in de eerste regel van de volgende matrix, terwijl de overeenkomstige bedragen voor Y in de tweede regel opgenomen zijn.

		nalaten door:		saldo
		X	Y	
betalen door	X	- 5	+ 10	+ 5
	Y	+ 4	- 7	- 3
Totaal		- 1	+ 3	+ 2

Aangezien X in staat is Y volledig voor zijn netto verlies van - f. 3 te compenseren, is er sprake van een Pareto-verbetering indien overgegaan wordt van situatie A naar situatie B. Immers, geen van de individuen gaat erop achteruit, terwijl er bovendien een overschot is van f. 2, dat vervolgens beschikbaar komt om tussen X en Y te verdelen, zodanig dat tenminste één van hen vooruit gaat en niemand achteruit. M.b.v. een economisch criterium hebben we in ons voorbeeld gevonden dat het wenselijk is een verbod in te stellen op het achterlaten van vuil op het strand.

2. Indien geen uniforme wettelijke regeling ingesteld wordt, is X in staat Y er van te weerhouden rommel

(I.M.)

⁵ Zie E. J. Mishan: *Pareto optimality and the law*, in „Oxford Economic Papers”, 1967.

te veroorzaken, maar voor Y is dit t.o.v. X niet mogelijk. Er is dan een Pareto-verbetering, indien Y geen rommel achterlaat, maar X wel. Er is een overschot van f. 3, dus nog een vooruitgang t.o.v. methode 1.

Een bezwaar van de methodes 1 en 2 is dat het praktisch bijna onmogelijk is om alle externe effecten via compensaties op te heffen, aangezien het aantal voorkomende gevallen zeer groot zal zijn, en het moeilijk is alle betrokkenen bijeen te brengen om de compensaties vast te stellen. De volgende mogelijkheden geven hiervoor een oplossing.

3. Mishan: er worden twee verschillende gebieden ingesteld, één waar het verboden is rommel achter te laten, en één waar dit niet het geval is. Voor X is het voordelig om in het gebied te wonen, waar vuil achterlaten verboden is, hetgeen een voordeel betekent van f. 5. Y sluit X uit, terwijl hij zelf niet uitgesloten wordt: voordeel f. 4. Het totaal overschot is nu f. 9.

4. Indien voor X en Y aparte gebieden gecreëerd worden, waar vuil achterlaten toegestaan is, hebben ze van elkaar geen last meer. Het totale voordeel is nu gelijk aan f. 14.

De oplossingen die onder 3 en 4 geboden worden, kunnen bereikt worden in het kader van de ruimtelijke ordening. Idealiter dient het beleid t.a.v. de ruimtelijke ordening erop gericht te zijn om een zo groot mogelijk aantal verschillende mogelijkheden te bieden, teneinde zoveel mogelijk verschillende voorkeuren bevredigingsmogelijkheden te kunnen geven. Het grote voordeel van het instellen van verschillende gebieden is, dat het nu soms zelfs helemaal niet meer nodig is om de compensaties te berekenen. Ieder zal dat gebied kiezen waar zijn voordeel het grootst is. Wel zal nagegaan moeten worden of de kosten die gemaakt moeten worden voor het inrichten van de aparte gebieden kleiner zijn dan het overschot aan compensaties.

b. In die gevallen waar het niet mogelijk is om aparte faciliteiten te creëren is er een mogelijke praktische oplossing gegeven door Thompson⁶. Hij introduceert het idee van een sociale verzekering tegen een mogelijke verandering van een collectieve situatie, waartegenover staat de betaling van een bepaalde premie. Degenen die schade ondervinden door het handhaven of vestigen van een bepaald regime worden schadeloos gesteld d.m.v. uitkeringen (het verzekerd bedrag); hij die geen schade lijdt is zijn premie kwijt. Aangetoond kan worden, dat een systeem waarbij de overheid het overschot tussen premie-ontvangsten en schade-uitkeringen maximaliseert, tot een Pareto-optimum leidt. Hierbij moet het echter aan speculanten wel onmogelijk gemaakt worden om van het verzekeringssysteem te profiteren.

Het verzekeringsproces kunnen we weer illustreren met het bovenstaande voorbeeld. Stel we zijn in situatie A, en de mogelijkheid wordt overwogen om van zo'n situatie naar situatie B te gaan. De rol van de overheid is dat zij de waarschijnlijkheid aangeeft waarmee de situaties A en B naar haar mening gerealiseerd zullen worden, bijv. de „kans” op A is 0,2 en de „kans” op B is 0,8. Aangenomen wordt dat deze kans door de individuen X en Y overgenomen wordt.

Voor X heeft B een voordeel van f. 5; de kans dat B niet gerealiseerd wordt is maar 0,2. X betaalt nu een premie van f. 1 om zich tegen de voor hem kwade kans A te verzekeren. Y heeft echter belang bij situatie A;

spreekwoord werknemers Becker:

eigen haard is niets waard

dilemma aandeelhouders Vredestein:

good year of good rich?

volgens Prof. Geertman moeten kruideniers academisch worden:

niets op tegen; vele academici zijn al lang echte kruideniers geworden

NRC:

wie zullen er nu hun Stempels op gaan drukken?

(ongecorrigeerd)

dit biedt hem een voordeel van f. 3 boven situatie B. De kans dat A niet gerealiseerd wordt is 0,8; Y betaalt nu een premie van f. 2,4 om zich tegen de kwade kans B te verzekeren. De totale premie-ontvangsten bedragen nu f. 3,4.

Indien A gehandhaafd blijft krijgt X een uitkering van f. 5. Indien B ingesteld wordt krijgt Y een uitkering van f. 3. Het overschot van premie-ontvangsten boven premie-uitkeringen is het grootst bij B (nl. f. 0,4), zodat er bij realisering hiervan een Pareto-verbetering optreedt (het verschil tussen het overschot tussen B en A is f. 2; dit geeft het voordeel aan van B boven A).

We zien dus dat er een institutie is gecreëerd die het mogelijk maakt allen die bij de externe effecten betrokken zijn bijeen te brengen en hun voorkeuren tot uitdrukking te brengen. Het is op deze manier mogelijk om op een economisch verantwoorde wijze beslissingen te nemen over het gebruik van de natuur.

Conclusie

In het voorafgaande zijn enige voorstellen gedaan om de externe effecten in het marktmechanisme te verwerken. M.i. is het zeker de moeite waard om nauwkeurig na te gaan of ze praktisch realiseerbaar zijn, aangezien het marktmechanisme in het algemeen efficiënt en goedkoop is. Ook indien dit niet het geval mocht blijken te zijn, en men van mening is dat de overheid moet corrigeren in de vorm van belastingen, kunnen de aangegeven principes van groot nut zijn om een inzicht te krijgen in de grootte van de belastingheffing die men zou moeten toepassen wil er sprake kunnen zijn van een Pareto-verbetering. Dit zou kunnen gebeuren door zich een voorstelling te maken van de diverse compensaties die nodig zijn, zonder in feite het compensatieproces zelf tot uitvoering te brengen. Ook dan is een min of meer economische afweging van beslissingen mogelijk. Men gaat dan in de richting van een uitbreiding van de gebruikelijke cost-benefit studies.

F. Muller

⁶ E. A. Thompson: *A Pareto optimal group decision process, in „Papers on non-market decision making”.*

De huisvrouw als producente

DRS.-M. BRUYN-HUNDT

In de meeste leerboeken over algemene economie wordt al hetgeen in het gezin gebeurt als „consumptie” bestempeld. In de berekening van nationaal inkomen en nationaal produkt zoekt men vergeefs naar de bijdrage van de huisvrouw. De schrijfster van dit artikel tracht aan te tonen dat het heel goed mogelijk is het werk van de huisvrouw in de Nationale Rekeningen te verdisconteren en voert daartoe enige berekeningen uit. Bedoelde bijdrage van de huisvrouw zou dan ca. 30% van ons nationale inkomen bedragen. Mevrouw Bruyns bijdrage aan het nationale produkt komt volgens de tot dusverre gebruikelijke berekeningen slechts gedeeltelijk in de Nationale Rekeningen tot uitdrukking. Zij is namelijk én huisvrouw én lerares economie bij het middelbaar onderwijs.

In de loop van de geschiedenis van de economische wetenschappen zien wij een evolutie van het begrip produktie. Bekend is de visie van de Physiocraten, die alleen de arbeid van de landbouwer produktief noemden¹. Adam Smith noemde alleen produktief die arbeid waardoor iets stoffelijks, iets concreets ontstaat². Arbeid die zich richt op onstoffelijke zaken is in zijn ogen niet produktief. Heertje verstaat onder produktie het combineren van de produktiefactoren in de produktiehuishouding³. Andriessens definitie is ruimer: produktie is het geschikt maken van goederen en diensten voor het verbruik⁴.

Wanneer men de laatste omschrijving van het produktiebegriff toepast op de gezinshuishouding, is de arbeid van de huisvrouw produktief. Wanneer zij kookt, schoonmaakt, naait, breidt of verstelt, maakt zij goederen en diensten meer geschikt voor het verbruik. Het lijkt dus logisch de waarde, die de huisvrouw door haar arbeid aan gekochte goederen toevoegt te beschouwen als een deel van het nationale produkt. Het nationale produkt wordt door Shoup omschreven als: „the amount of commodities and services produced during a period of time for the residents of a country”⁵. Deze omschrijving maakt het mogelijk de waarde, die de huisvrouw aan door haar gekochte goederen toevoegt, tot het nationale produkt te rekenen.

Wanneer wij echter kijken naar de methodologische basis voor de berekening van ons nationale inkomen, nl. de „Inleiding” van de Nationale Rekeningen⁶, dan vinden wij een verwijzing naar een publikatie van de Verenigde Naties⁷, waarin onder meer te lezen staat: „In a monetary economy all goods and services are included in the concept of production if they are exchanged for money”. Op grond hiervan wordt al hetgeen in de „consuming entity,” het gezin, gebeurt niet tot de produktie gerekend, enkele uitzonderingen daargelaten, zoals de door landbouwersgezinnen geconsumeerde goederen die in eigen bedrijf voortgebracht worden en de diensten die de eigen woningen bewijzen.

Zoeken wij in de literatuur naar een motivering voor het verwaarlozen van de diensten van de huisvrouw bij de berekening van het nationale produkt, dan vinden wij twee argumenten:

1. Het is moeilijk vast te stellen hoeveel huisvrouwen er zijn en vooral welke omvang de diensten hebben, die zij bewijzen.

2. De prijs van deze diensten is moeilijk vast te stellen, omdat het hier gaat om diensten die niet of nauwelijks op een markt verhandeld worden⁸. Dit argument lijkt op de argumentatie die in de publikaties van de Verenigde Naties wordt gebruikt.

De vraag is of de gebruikte argumenten hout snijden. Bezien wij eerst het argument, dat het moeilijk is vast te stellen hoeveel huisvrouwen er zijn. Lindahl, Dahlgren en Kock losten deze moeilijkheid op door er van uit te gaan, dat alle vrouwen ouder dan 15 jaar, die niet buitenshuis werken, blijkbaar huishoudelijk werk verrichten⁹. Deze benadering lijkt heel acceptabel en zal hierna ook voor Nederland gebruikt worden. De moeilijkheid hoe een prijs voor de verrichte huishoudelijke diensten te bepalen, losten deze schrijvers op door te kijken naar de lonen van vrouwelijk huishoudelijk personeel¹⁰. Lindahl c.s. komen tot de conclusie, dat het nationale inkomen in Zweden in 1930 met 20% verhoogd zou moeten worden indien op de aangegeven wijze rekening wordt gehouden met de waarde van de onbetaalde huishoudelijke diensten.

¹ L. J. Zimmerman: „Geschiedenis van het economisch denken”, 6e druk, blz. 42-43; E. Heimann: „History of economic doctrines”, 1945, blz. 53-54.

² L. J. Zimmerman, a.w., blz. 61.

³ A. Heertje: „De kern van de economie”, 1967, blz. 5.

⁴ J. E. Andriessen: „Economie in theorie en praktijk”, 1964, blz. 24.

⁵ C. S. Shoup: „Principles of national income analysis”, 1947, blz. 1.

⁶ „Nationale Rekeningen 1964”, blz. 8, noot 2.

⁷ „A system of national accounts and supporting tables”, United Nations. Studies in Methods-series F. no. 2 Rev2, 1964.

⁸ Shoup, a.w., hfdst. 5; Erik Lindahl, Einar Dahlgren and Karin Kock: „Wages, cost of living and national income in Sweden 1860-1930”, Stockholm 1937, blz. 213 e.v.

⁹ Lindahl c.s., a.w.; blz. 213.

¹⁰ Lindahl c.s., a.w., blz. 527 e.v.

Al eerder heeft Kuznetz een poging gedaan de waarde van de diensten van de huisvrouw te schatten. Bij een nationaal inkomen van \$ 71,6 mrd. in de Verenigde Staten in 1929, schat Kuznetz de waarde van de huishoudelijke diensten op \$ 23 mrd., d.i. 32% van het nationale inkomen¹¹.

De waarde van de huishoudelijke diensten in Nederland

Om de waarde van de huishoudelijke diensten in Nederland te bepalen moeten wij het antwoord kennen op drie vragen:

1. Hoeveel vrouwen verrichten onbetaald huishoudelijk werk?
2. Hoeveel uur werken zij in de huishouding en welke soorten arbeid verrichten zij?
3. Wat is de prijs voor de verrichte diensten?

sub 1. Hoeveel vrouwen verrichten onbetaald huishoudelijk werk?

Het antwoord op deze vraag moeten wij vinden met behulp van de Volkstelling. Het eerste probleem is, dat deze om de tien jaar plaats vindt, zodat voor de tussentijdse jaren óf een schatting gemaakt moet worden óf gewerkt moet worden met verouderde gegevens. Wanneer wij voor het jaar 1960 een poging wagen te schatten hoeveel vrouwen in dat jaar onbetaalde huishoudelijke diensten verrichtten, dan is het resultaat:

in 1960 waren in Nederland	5.801.779 vrouwen
waarvan jonger dan 14 jaar ¹²	— 1.688.470 „
vrouwen 14 jaar en ouder	4.113.309 „
dagonderwijs genietend ¹³	— 240.000 „
	3.873.309 „
werkzaam in bedrijf en beroep ¹⁴ ..	— 928.000 „
	2.945.309 vrouwen

Dit aantal vrouwen moet ongeveer overeenstemmen met het aantal gezinshuishoudingen in 1960 als men aanneemt, dat in ieder gezin één huisvrouw aanwezig is.

In 1960 waren er	2.718.000 gezinnen ¹⁵
In totaal zouden er in de gezinshuishouding werkzaam zijn	2.945.309 vrouwen
plus vrouwen die betaald worden voor huishoudelijke arbeid ¹⁶	+ 114.000 „
	3.059.309 vrouwen

Dit betekent dat in 341.309 gezinnen (= 3.059.309 minus 2.718.000) meewerkende dochters, andere vrouwelijke familieleden of betaalde hulp aanwezig waren, d.i. in 12½% der gezinnen. Dit aantal lijkt aannemelijk als men bedenkt, dat in bijna 16% der gezinnen vier of meer kinderen aanwezig waren, zodat de huisvrouw vaak hulp nodig zal hebben van dochters, moeder, andere inwonende vrouwelijke familieleden of betaalde hulp.

sub 2. Hoeveel uur werken deze vrouwen in de huishouding en welke soorten arbeid verrichten zij?

Op deze beide vragen kan een antwoord verkregen worden door een tweetal onderzoekingen te raadplegen en wel:

- a. De tijdsbesteding van de huisvrouw, een onderzoek in

opdracht van de Nederlandse Huishoudraad te Den Haag, in 1955 uitgevoerd door de afdeling Landbouwhuishoudkunde van de Landbouwhogeschool te Wageningen. Bij dit onderzoek waren 633 gezinnen betrokken met drie, vier of vijf kinderen, waarvan geen ouder dan 15 jaar en geen jonger dan 2 jaar; het inkomen was f. 6.000 of minder; de huisvrouw verrichtte geen betaalde arbeid en had zélf ook geen of weinig betaalde huishoudelijke hulp. Bij dit onderzoek werd gedurende één week in het voorjaar en één week in het najaar een zgn. „dagboekje” ingevuld. Het onderzoek wees uit, dat deze groep huisvrouwen een werkweek had van gemiddeld 3.705 minuten, als volgt over de volgende werkzaamheden verdeeld:

eten verzorgen	1.150 minuten
onderhoud huis	860 „
wassen, strijken	370 „
verstellen, naaien, breien	615 „
zorg voor het gezin	460 „
inkopen doen	250 „
	3.705 minuten

b. Een onderzoek van het NIPO in opdracht van Philips NV te Eindhoven uitgevoerd in 1964 door middel van 2.100 interviews. Deze werden, gespreid over de dagen van de week en de verschillende tijdstippen van de dag, afgenomen in het najaar van 1964. In dit onderzoek waren alle inkomensgroepen vertegenwoordigd. 25% van de ondervraagde huisvrouwen had geen kinderen, 75% had één of meer kinderen. Het tijdsbestedingspatroon van de huisvrouwen met kinderen zag er als volgt uit:

eten verzorgen	1.085 minuten
onderhoud huis	770 „
wassen, strijken	420 „
verstellen, naaien, breien	490 „
zorg voor het gezin	665 „
inkopen doen	245 „
	3.675 minuten per week

sub 3. Wat is de prijs voor de verrichte diensten?

Hiervoor zijn drie oplossingen gevonden:

- A. In navolging van Lindahl c.s. zouden wij kunnen kijken naar het loon van huishoudelijk personeel. Het bleek bijzonder moeilijk gegevens over deze lonen te krijgen. Schrijfster is het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid veel dank verschuldigd voor inzage in een door dit Ministerie in 1967 en 1968 ingesteld onderzoek naar de beloning van huishoudelijk personeel.
- B. Een tweede oplossing is om als maatstaf voor de beloning het minimum loon te nemen.
- C. Een derde oplossing is de verschillende soorten arbeid te waarderen naar de CAO-lonen, die voor overeenkomstige arbeid in het bedrijfsleven worden betaald.

¹¹ S. Kuznetz: „National income and its composition 1919-1938”, blz. 433.

¹² „Statistisch Zakboek 1961”, tabel 10.

¹³ Idem, 1968, tabel F 1.

¹⁴ Idem, 1965, tabel 78.

¹⁵ Idem, 1968, tabel B 4.

¹⁶ Idem, 1965, tabel 78.

A. Benadering middels het loon van huishoudelijk personeel

Volgens een steekproefonderzoek van het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid, ingesteld onder werknemers van 24 jaar en ouder, ingeschreven bij de Detam (Bedrijfsvereniging voor Detailhandel en Ambachten), die gedurende vijf hele dagen per week werkten, bedroeg het rekenkundig gemiddelde van het door huishoudsters verdiende loon in 1967 f. 3.339. Dit loon, inclusief de vakantietoeslag, lag f. 3.265 beneden het minimum loon exclusief vakantietoeslag. Het is hier niet de plaats om nader in te gaan op dit verschil in beloning. Het lijkt mij symptomatisch voor de onderwaardering van de huishoudelijke arbeid.

Omdat over het in 1960 en 1964 door huishoudelijk personeel verdiende loon onvoldoende gegevens bekend zijn, is het jaarloon van 1967 als basis gebruikt voor de berekening van het jaarloon in 1960 en 1964. De jaren 1960 en 1964 werden gekozen als berekeningsjaren, omdat in 1960 de laatste Volkstelling plaatsvond en in 1964 het NIPO-onderzoek werd gehouden. De gegevens van deze beide onderzoeken moeten met elkaar gecombineerd worden om tot een resultaat te komen.

Met behulp van de indexcijfers van regelingslonen van vrouwelijke handarbeiders kan het jaarloon voor huishoudsters in 1960 worden gesteld op $151/373 \times f. 3.339 = f. 1.352$. Dit levert een bijdrage op aan het nationale inkomen van $2.943.309 \times f. 1.352 = f. 3.979.353.768$ of wel ruim 10% van het netto nationale inkomen tegen marktprijzen in 1960 (voor deze en volgende berekeningen werd gebruik gemaakt van de Statistische Zakboeken van de betreffende jaren).

Als tweede jaartal kozen wij om reeds hiervoor genoemde redenen 1964. Als wij aannemen dat het aantal huisvrouwen dat onbetaalde huishoudelijke arbeid verricht met dezelfde percentage is gestegen als de totale bevolking, dan bedroeg haar aantal in 1964 $2.943.309$ plus $5\% = 3.090.474$ vrouwen. Het jaarloon voor huishoudsters in 1964 kan worden gesteld op $246/373 \times f. 3.339 = f. 2.196$. Vermenigvuldigd met het aantal in de huishouding werkzame vrouwen levert dit een bijdrage op aan het nationale inkomen van $3.090.474 \times f. 2.196 = f. 6.786.680.904$ of wel 12% van het netto nationale inkomen tegen marktprijzen in 1964.

Omdat in het onderzoek van het Ministerie van Sociale Zaken alleen werknemers van 24 jaar en ouder zijn betrokken, is bij gebrek aan betere gegevens het loon van deze leeftijdsgroep aan alle vrouwen, die in de huishouding werken, toegekend. Daar dit loon ongeveer de helft van het minimum loon bedraagt, lijkt dit niet onredelijk.

B. Benadering middels het minimum loon

Bij deze benadering wordt aan alle vrouwen werkzaam in de huishouding het minimum loon toegekend. Dit leidt tot een te grote toerekening van de bijdrage der jeugdigen, doch deze fout wordt globaal genomen meer dan gecompenseerd doordat ook geen rekening wordt gehouden met de overuren, die de huisvrouwen maken.

Een minimum loon werd voor de eerste maal in 1964 overeengekomen en bedroeg f. 100 per week. Op basis van dit minimum loon bedroeg de bijdrage van de huisvrouw aan het nationale inkomen in 1964 $3.090.474 \times 52 \times f. 100 = f. 16.070.464.800$, d.i. 28% van het netto nationale inkomen tegen marktprijzen in 1964.

sinds 1917

sinds 1917

STENOGRAFENBUREAU W. STEMMER & ZN N.V.

Lieven de Keystr. 77, tel. (010) 20 06 86, Rotterdam-14
vervaardigt o.a. de officiële gemeenteraadsverslagen van Arnhem, Baarn, Breda, Dordrecht, Eindhoven, Groningen, Haarlem, Hilversum, Maastricht, Renkum, Rheden, Rotterdam en Veldhoven.

Wij leveren ook

NOTULEN VAN DIRECTIE- EN AANDEELHOUDERSVERGADERINGEN

De jarenlange gedegen ervaring van ons bureau, toepassing van moderne geluidsopnametechniek en vooral onze eerste-klas medewerkers garanderen snel en accuraat werk, uitgevoerd op uiterst betrouwbare en discrete wijze.

(I.M.)

C. Benadering middels CAO-lonen

Als wij aannemen dat het tijdsbestedingspatroon van de huisvrouw in 1960 niet wezenlijk verschilt van dat in 1964, kunnen wij de bijdrage van de huisvrouw tot het nationale inkomen trachten te schatten in 1960 en 1964 door uit te gaan van het NIPO-onderzoek. Hieronder worden de gemiddelde CAO-lonen¹⁷ weergegeven voor de diverse in de huishouding verrichte werkzaamheden:

	1960	1964
eten verzorgen: een kokkin van 23 jaar of ouder verdiende gemiddeld per uur.....	f. 1,46	f. 2,22
onderhoud huis: vrouwelijk personeel in schoonmaakrichtingen van 23 jaar of ouder verdiende gemiddeld per uur.....	f. 0,93	f. 2,02
wassen, strijken: personeel in wittwasserijen verdiende gemiddeld per uur.....	f. 0,91	f. 1,54
verstellen, naaien: personeel in het maatkledingbedrijf verdiende gemiddeld per uur.....	f. 1,15	f. 1,83
zorg voor het gezin: het was moeilijk hiervoor een vergelijkingsmaatstaf te vinden. Het beste leek een pas beginnend wijkverpleegster. Deze verdiende per uur.....	f. 1,80	f. 3,37
inkopen doen: hiervoor werd, bij gebrek aan beter, weer het loon van een kokkin als maatstaf gehanteerd.....	f. 1,46	f. 2,22

Uitgaande van het aantal minuten per week voor de verschillende bezigheden uit het NIPO-onderzoek bleek de toegevoegde waarde per week te zijn: in 1960 f. 80,01 en in 1964 f. 138,18.

Bij de berekening van deze toegevoegde waarden werd geen rekening gehouden met:

- toeslagen voor overwerk
- jeugdlonen
- niet alle vrouwen werkzaam in de huishouding werken 60 uur per week.

Mogelijkerwijs is deze berekening daarom aan de hoge kant. Voor 1960 is de bijdrage van de huisvrouw aan het nationale inkomen op deze wijze berekend: $2.945.309 \times 52 \times f. 80,01 = f. 12.254.000.000$, d.i. 32% van het netto nationale inkomen tegen marktprijzen in 1960.

Voor 1964 is de aldus berekende bijdrage $3.090.474 \times 52 \times f. 138,18 = f. 22.206.000.000$, d.i. 39% van het netto nationale inkomen tegen marktprijzen in 1964.

¹⁷ „Regeling van lonen en andere arbeidsvoorwaarden in Nederland 31 december 1964”, CBS, blz. 6; idem 30 juni 1960.

Conclusie

Ik ben mij er van bewust dat (a) mijn berekeningen van de toegevoegde waarde van onbetaald huishoudelijk werk onzekerheden, schattingen en onnauwkeurigheden bevatten, en (b) er meer systematische fouten in de nationale boekhouding worden gemaakt. Nochtans meen ik, dat er argumenten zijn om te pleiten voor voorkoming in de toekomst van speciaal deze fout in de nationale boekhouding.

1. De door mij besproken fout is zó groot, dat alleen al de *omvang* aanleiding moet zijn te trachten deze fout in de toekomst te vermijden. De andere fouten die gemaakt worden, zijn waarschijnlijk minder groot dan de hier gesignaleerde. Shoup schatte de omvang van *alle* fouten, die in 1929 in de Amerikaanse nationale boekhouding werden gemaakt op \$ 26,5 mrd., d.i. 37% van het nationale inkomen. Van deze \$ 26,5 mrd. schreef hij er 23 op rekening van de diensten van de huisvrouw, d.i. 32% van het nationale inkomen.

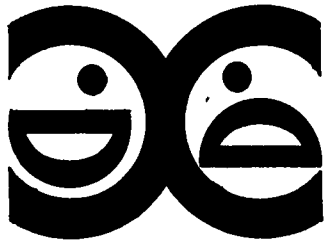
2. 'Er zijn fouten, die inderdaad zeer moeilijk te be-

rekenen of te schatten zijn (zie *ESB* van 20 maart 1968: „Groeipessimisme” van Prof. Dr. J. Pen en *ESB* van 3 april 1968: „MISHANdeling van het nationaal inkomen” van Drs. R. Iwema). Ik meen aangetoond te hebben dat de door mij besproken fout heel goed geschat kan worden, mits van tijd tot tijd een weinig kostbaar onderzoek wordt ingesteld naar het tijdsbestedingspatroon van de huisvrouw. Voorts ware een beter inzicht in het aantal in de huishouding werkzame vrouwen, haar leeftijdsopbouw en haar gezinsgrootte gewenst.

3. Ik geloof, dat hier sprake is van een onderwaardering van de arbeid van de huisvrouw. Deze onderwaardering is reeds eerder in dit blad gesignaleerd in een artikel van Mej. Drs. G. Koen: „De vervangingswaarde van de huisvrouw” in *ESB* van 28 mei 1969. Deze onderwaardering blijkt ook uit andere feiten, zoals de vermelding in paspoort, uittreksel uit het Bevolkingsregister, notariële akte, dat een huisvrouw „geen beroep” heeft.

M. Bruyn-Hundt

Maatschappij- spiegel

De macht van de aandeelhouder

De wetenschap dat in een onderneming het bestuur (management) en de eigendom (aandeelhouders) niet meer samenvallen, behoort zo langzamerhand tot de intellectuele bagage van elke economist. Zij die de onderneming besturen en zij die deze bezitten zijn in de regel niet dezelfde personen. In de regel, want er bestaan nog heel wat ondernemingen waar dat wél het geval is. Men hoeft daarbij niet alleen te denken aan de talloze kleine bedrijven, waarvoor bovengenoemde stelling slechts in hoge uitzondering opgaat. Ook bij mammoetconcerns, waar de scheiding tussen bestuur en bezit zich het duidelijkst heeft voltrokken, vinden we — weliswaar bij uitzondering — nog wel eens bestuur en bezit dichter bij elkaar zitten dan de theorie ons leert. In de vorm van houdstermaatschappijen, c.q. oligarchische clausules houden de oprichters van het concern nog

een dikke vinger in de pap. Het Philips-concern is daarvan een voorbeeld. Maar zo zouden er meer te noemen zijn. In algemene zin heeft Vinke daarop gewezen in zijn voortreffelijke proefschrift over dit vraagstuk¹. Hij merkt op: „Overigens moet men zich realiseren, dat er in onze huidige samenleving nog altijd zeer vele ondernemingen zijn, ook vele grootbedrijven, waarvan de leiders wél zelf eigenaar zijn. Daarom zou het onjuist zijn om de betekenis van de scheiding van bestuur en eigendom in de onderneming te over-accentueren”.

Dat neemt niet weg dat de these in grote lijnen juist is en de laatste jaren in juistheid nog is toegenomen. Berle en Means hebben in 1932 in hun klassiek geworden studie *The modern corporation and private property*² al op dit verschijnsel gewezen. De rol van de aandeelhouder is steeds verder uitgehold. De praktijk levert hiervoor het overvloedige bewijsmateriaal. De man heeft niets meer te zeggen. Aandeelhoudersvergaderingen worden nog steeds gehouden, maar slecht bezocht. De belangstelling is wat groter wanneer het bedrijf wat slechter draait of op het punt staat op de fles te gaan. In zo'n laatste geval worden de ondernemingsleiding in, wat men noemt, een dramatische vergadering verwijten naar het hoofd geslingerd. Maar dat geknor komt meer voort uit de teleurstelling die ieder zal overvallen wanneer hij plotseling wat armer wordt, dan uit enige kennis van zaken over de gang van zaken in het bedrijf. Het is slechts gebabbel achteraf, dat het niet

meer te keren bankroet als enige „houvast” hanteert.

In meer normale gevallen krijgt men de indruk dat aandeelhoudersvergaderingen alleen maar worden bezocht door keurige oude heren die er hun bejaardeprobleem mee te lijf gaan, door zgn. recalcitranten die op de bres staan voor de belangen van de aandeelhouders (whatever that may be — misschien wel meer dividend) of door mensen die voor hun stukje Philips van f. 10 helemaal voor niks het Evoluon, de machtige fabrieken mogen zien en voor hetzelfde bedrag koffie en taartjes kunnen smikkelen. In de fraaie beschrijving van Galbraith³ wordt in de Verenigde Staten aldus met de aandeelhouders omgesprongen:

„They are presented with handsomely printed reports, the preparation of which is now a specialized business. Products and even plants are inspected. During the proceedings, as in the report, there are repetitive references to your company. Officers listen, with every evidence of attention, to highly irrelevant suggestions

¹ P. Vinke: „De maatschappelijke plaats en herkomst der directeuren en commissarissen van de open en daarmede vergelijkbare besloten naamloze vennootschappen. Een sociologisch onderzoek”, Leiden 1961, blz. 233.

² A. A. Berle en G. C. Means: „The modern corporation and private property”, New York 1932.

³ J. K. Galbraith: „The new industrial state” (Signet Books), New York 1968, blz. 95.

of wholly uninformed participants and assure them that these will be considered with the greatest care. Votes of thanks from women stockholders in print dresses owning ten shares „for the excellent skill with which you run *our* company” are received by the management with well-simulated gratitude. All present show stern disapproval of critics. No important stockholders are present. No decisions are taken. The annual meeting of the large American corporation is, perhaps, our most elaborate exercise in popular illusion”.

Toch zou ik niet graag de veel geventileerde conclusie voor mijn rekening willen nemen dat de aandeelhouder beroofd is van elke macht. Die conclusie is juist voor zover het de dagelijkse gang van zaken in een bedrijf betreft. Daarvoor zijn nu net de „vrijgestelden” (werknemers van allerlei niveau) aangesteld. We moeten niet vergeten dat de scheiding tussen bestuur en eigendom slechts in alle duidelijkheid geregistreerd kan worden door uit te gaan van een wel heel beperkt eigendomsbegrip. Eigendom impliceert in die opvatting de volledige beschikkingsmacht over datgene wat men in eigendom heeft. Een dergelijke eendimensionale uitleg van het eigendomsbegrip behoort al generaties — en misschien al langer — tot het verleden. Vanuit deze beperkte eigendomsopvatting is de hier behandelde these eenvoudig te bewijzen, omdat de probleemstelling simpel én onvolledig is.

Gaan we er — meer in lijn met de realiteit — van uit dat aan aandelenbezit geprofileerde opvattingen over winstuitkeringen en welvaarts-groei ten grondslag liggen en niet de behoefte om een onderneming te besturen, dan wordt de rol van de aandeelhouder een stuk duidelijker. De boodschap die de ondernemingsleiding van de aandeelhouders meekrijgt heeft betrekking op het doel van de onderneming en niet op de wijze waarop dat doel wordt bereikt. En die boodschap is niet voor tweeërlei uitleg vatbaar. Zij houdt kort en goed in: winst maken. En uit het feit dat ook elke ondernemingsleiding deze doelstelling als de belangrijkste poneert, blijkt de grote invloed van de aandeelhouder.

Toegegeven, er zijn andere maatschappelijke belangengroeperingen die hun invloed doen gelden op de *omvang* van de winst, maar dat alles laat het uitgangspunt onverlet. Aan deze nuchtere constatering — hoe veel blijde of vieze gezichten men ook wil tonen bij het noemen van het woord winst — valt niet te ontkomen.

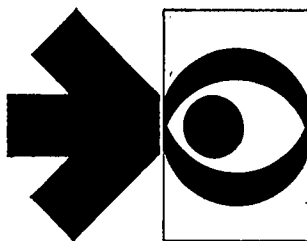
Hebben de aandeelhouders een wezenlijke invloed op de doelstellings-

formulering van de onderneming, zij doen in toenemende mate ook aan doelstellingsbewaking. Dat doen ze weer niet ieder voor zich, maar steeds meer in georganiseerd verband. Men kan hierbij denken aan de spectaculaire groei van allerlei beleggingsmaatschappijen; beleggingspools, aandelenzekerheidsplannen, e.d. Deze grote institutionele blokken hebben zich geschoven tussen de individuele aandeelhouder en de ondernemingen; zij verzorgen de doelbewakingsfunctie. Zij zijn de managers van de eigendomsaanspraken.

Door belangrijke verkopen van aandelenpakketten kunnen zij de ondernemingsleiding onder druk zetten. Zij beschikken daardoor over een aanzienlijke „negatieve” macht. Het is waarschijnlijk om die reden dat de president-directeur van de Shell, Ir. L. E. J. Brouwer, zich enkele weken geleden geroepen voelde om een omstandig verhaal te houden waarom het met zijn maatschappij zo veel beter gesteld was dan de koersen deden vermoeden. Conclusie: de aandeelhouder is machtiger dan u denkt! (Wat u daar dan ook van denken moge).

Bram Peper

Magazien

Mutual funds

Wie wat te beleggen heeft en daarbij denkt aan mutual funds, kan worden geadviseerd eerst het waardevolle artikel van Drs. E. L. Vervuurt in het *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde* van maart 1970 te lezen. In dat artikel onderwerpt hij de funds van het zgn. „open-end”-type naar het Amerikaanse mutual fundmodel aan een kritische beschouwing. Drs. Vervuurt wijst erop dat de wedloop om „performance” het aanzien en het karakter van de „mutual fund industry” heeft gewijzigd. Er is de laatste jaren sprake van een algemene „verharding” van de beleggingsdoel-

stelling — een oriëntering op maximale kapitaalgroei — hetgeen gepaard gaat met een verhoging van de risico-graad.

Het grijpen naar grotere kansen in termen van koersgroei en het daarbij gelijktijdig opofferen van de stabiliserende factor van het rendement hebben — aldus schrijver — tot gevolg dat zowel positieve als negatieve ontwikkelingen sterker inwerken. Met behulp van cijfers, ontleend aan *Fundscape*, wordt aangetoond dat de meest agressieve „growth funds” in een stijgende markt sneller oplopen, maar in een dalende markt ook meer dalen dan minder agressief beheerde funds.

Naar vestigingsplaats onderscheidt Drs. Vervuurt twee groepen mutual funds: binnen de Verenigde Staten en daarbuiten. De buiten de Verenigde Staten gedomicilieerde funds hebben twee kenmerken gemeen: geen belastingen en geen reglementering. De mutual funds die in de Verenigde Staten zijn gevestigd, werken in een wettelijke omgeving die belangrijke waarborgen voor de belegger verschaft. Voor niet-Amerikaanse beleggers zijn de fiscale consequenties van directe deelneming echter niet gunstig. Tegenover de optimale fiscale positie die de niet in de Verenigde Staten gedomicilieerde funds verschaffen, staat evenwel dat het ontbreken van wettelijk toezicht of zelfcontrole diverse suspecte elementen heeft doen ontstaan in beheer, verkoop en kostenbelasting. Schrijver gaat op een aantal punten van kritiek nader in.

Voor- en nadelen tegen elkaar afwegend, komt hij tot een duidelijke uitspraak: „Indien . . . . de algemene vraag wordt gesteld of het grote, ongeinformeerde beleggende publiek buiten de Verenigde Staten bij de keuze van mutual funds de voorkeur moet geven aan de fiscaal betere positie van een domicilie in een belastinghaven of aan de waarborgen van een gecontroleerd ordelijke en beproefde opzet van een domicilie in de Verenigde Staten, is een algemeen antwoord naar de stand van zaken van vandaag niet moeilijk te geven: domicilie in de Verenigde Staten”.

Tot slot bespreekt Drs. Vervuurt nog twee fundvormen met bedenkelijke aspecten: de fund holding company (fund of funds, Dachfonds, dakfonds) en het onroerend goed-fund (real estate fund, property fund). De bezwaren tegen de fund holding company vat hij aldus samen: het dakfonds werkt onnodig kostenverhogend; het werkt ondoorzichtigheid en onduidelijk

heid in de hand; het kan storend inwerken op andere funds waarin het belegt. Een groot en bekend dakfonds is het Fund of Funds, dat is opgericht door Bernard Cornfeld, een naar Mevrouw Lettinga in haar boekje over beurs en effecten¹ weet mede te delen „thans omstreeks 40 jaar oud zijnde Roemeens-Russische Amerikaan die in een tiental jaren een privé vermogen van naar men zegt \$ 100 miljoen vergaarde”².

Een bezwaar van open-end onroerend goed-funds is, dat zij niet tegen sterke opvragingen bestand zijn. Dit hangt samen met de bijzondere aard van onroerend goed als beleggingsobject in termen van courantheid en marktwaardering. Voorts is er volgens Drs. Vervaart alle aanleiding attent te zijn op de mate van toepassing van „leverage” (d.i. financiering met schuld) bij onroerend goed-funds. „Het is” — vindt hij — „moeilijk aan de indruk te ontkomen dat de agressieve mutual funds de grenzen van het voorzichtige al achter zich gelaten hebben”.

Peter en Paul

Laurence Peter heeft met zijn Peter-principe uitgelegd waarom altijd alles verkeerd gaat. Zijn verklaring is, zoals men in zijn boek: *The Peter principle* en in het in *ESB* van 4 maart jl. hieraan gewijde artikel kan lezen, heel eenvoudig: „Elke werknemer in een hiërarchie zal gewoonlijk opklimmen tot hij zijn niveau van incompetentie heeft bereikt”. Aan dit Peter-principe schijnt men in de Verenigde Staten nog niet genoeg te hebben, want er is blijkens het artikel „The Agony of Executive Failure” in *Time* van 13 april jl. ook al een Paul-principe ter verklaring van het mislukken van leidinggevende functionarissen.

Het *Time*-artikel stelt dat in de jaren zestig in tal van snel groeiende Amerikaanse ondernemingen veelvuldig promoties hebben plaatsgevonden die niet steeds verantwoord waren. Nu de zaken minder goed gaan, is het voor de betrokkenen moeilijker hun incompetentie te camoufleren. De chefs staan dus voor de taak deze falende functio-

narissen alsnog „op niveau” te brengen dan wel te ontslaan. Gedragswetenschappers, om advies gevraagd, onderkennen op zijn minst drie typen falenden:

— de „Early Flameout”. Volgens Dr. Herbert Klemme, een psychiater van de Menninger Foundation, ondervinden veel mannen op ongeveer 35-jarige leeftijd een „mid-life crisis”. Zij realiseren zich dat niet al hun dromen in vervulling gaan en denken voor het eerst serieus na over de onvermijdelijkheid van de dood. Sommige „flameouts” worden dan „alleen maar” depressief, andere gaan zwaar drinken. Wat er ook gebeurt, hun werk en hun carrière lijden schade.

— de „Climacteric Man”. Leidinggevende functionarissen beginnen zo rond hun vijftigste jaar hun werk vaak minder goed te doen dan voordien. Een der redenen hiervan is verveling. Paul Armer, director of Stanford's computation center, licht een andere reden toe met zijn Paul-principe: „Individuals often become incompetent at a level at which they once performed quite adequately”. De leidinggevende functionaris kan, terecht of ten onrechte, van mening zijn dat hij een tekort aan kennis heeft, dat hij niet is opgewassen tegen de ingewikkeldheid van het moderne bedrijfsleven en tegen de bekwaamheid van jongere leidinggevendenden.

— de „Indecive Boss”. De besluiteloze baas is zo bang dat hij fouten zal maken, dat hij belangrijke zaken laat rusten en zich geheel wijdt aan futiliteiten. Charles Bowen Jr., president van de management consulting firm of Booz, Allen & Hamilton, geeft daarvan een frappant voorbeeld: het hoofd van de afdeling marketing van een grote onderneming besteedde de eerste zes maanden bijna geheel aan het verfraaien van zijn kantoor; andere dingen die zijn aandacht vroegen negeerde hij.

Er staan nog meer voorbeelden in het *Time*-artikel van vreemde gedragingen van functionarissen die het niet meer zien of het allemaal niet meer kunnen bijbenen. Ook geeft het blad voorbeelden van methoden die (kun-

nen) worden gebruikt ter oplossing van het probleem van de mislukte leider, zoals het geven van een gouden handdruk, het benoemen tot „vice president of nothing” en nog andere — meer intelligente — methoden. Zei Wayne M. Hoffman, chairman of Flying Tiger Lines: „Coping with obsolescent executives is the toughest job of top management”. Geen wonder, dat naast een Peter-principe ook nog een Paul-principe is ontwikkeld om doorzicht in dit probleem te krijgen.

Heerkens en de Heer

Het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond heeft in zijn orgaan *De Werkgever* van 29 april jl. een interview gepubliceerd met Drs. J. A. Heerkens, een der directeuren van de Zuid-Nederlandse Melkindustrie. Dat vraaggesprek ging voornamelijk over de zuivelproblematiek, onder andere over de boterberg. Helaas munt de afgedrukte tekst niet uit door duidelijkheid, zodat de visie van Drs. Heerkens niet helder overkomt. Toch willen wij hier een enkele markante uitspraak ter overdenking doorgeven.

Drs. Heerkens vindt een overproductie van melk van 4% in de EEG nog niet zo gek. Dat is veilig voor de consument, zegt hij. Overproductie beschouwt hij als „een zegen van de Heer, maar niet zo best voor de boer zijn portemonnaie”. Hij geeft toe dat je niet langs het probleem van de boterberg heen kunt, maar wil accentueren dat als de melkproductie daalt er tekorten en sterke prijsstijgingen komen. Waarop de interviewer van *De Werkgever*, het gesprek afsluitend: „Dus toch maar: een beetje overproductie met zegen van de Heer”.

d.W.

¹ S. G. Lettinga-Vegter: „Beurs en effecten in kort bestek”, Amsterdam 1969, blz. 108/109.

² Volgens de dagbladen van 11 mei jl. lijkt aan Cornfelds machtspositie lhans een einde te zijn gekomen.

(I.M.)

§ N.V. SLAVENBURG'S BANK §

Au courant

Dagbladconcentraties

Het „ongecorrigeerde” grapje in *ESB* van 29 april over de samenvoeging van NRC en Handelsblad tot „Nieuwe Rotterdamse Couhandelsblad”, is als een terzijde best te waarden, maar vereist toch in zoverre enige correctie dat het niet geheel „au courant” was.

De samenvoeging was immers geen kwestie van koehandel, wat de woordspeling schijnt te suggereren, maar een verhaaste, zo niet geforceerde voltrekking van de onvermijdelijke consequentie van de al in 1964 gesloten fusie waarbij de Nederlandse Dagblad Unie ontstond. Het onlangs gepubliceerde jaarverslag 1969 van de NDU geeft als beweegreden op van de op 14 september a.s. geprogrammeerde reorganisatie, dat de twee dagbladen onrendabel zijn geworden. Als enige oorzaak daarvan wordt gezien het achterblijven van de nationale advertenties, die voor deze kranten een belangrijk deel uitmaken van het advertentie-inkomen, bij de algemene trend, wat geweten zou moeten worden aan de sterke invloed van de reclame in televisie en radio.

De eveneens tot de NDU behorende Algemeen-Dagbladgroep kon de terugslag opvangen door stijging van de oplage, tarievenaanpassing en groei van de regionale en plaatselijke advertenties. Handelsblad en NRC konden dat niet. Het ligt in de lijn van de redenering van de NDU-directie bij de regering aan te dringen op voortzetting van de zgn. televisiecompensatieregeling.

Het is de directie duidelijk dat een schadeloosstelling voor het verlies van nationale advertenties aan t.v. en radio niet voldoende is om de twee „kwaliteitsbladen” in leven te houden. Een redactionele reorganisatie, waarbij beide redacties tot één zullen worden samengevoegd (in feite een afronding

van de toch al bereikte „pooling” van correspondenten en enkele deelredacties), en concentratie van de produktie in Rotterdam zullen de nieuwe krant, die onder de twee oude namen zal verschijnen met een wisselpagina voor specifiek Amsterdams en Rotterdams nieuws, op een rendabele basis moeten brengen.

De gehele landelijke pers, met uitzondering van de succesvolle Telegraaf, maakt een crisis door waarvan de uitkomst misschien het ontstaan van drie of vier grote concerns zal zijn. Over de oorzaken van dit concentratieproces is al uit en te na geschreven en gepraat. Ze zijn samen te vatten in de termen noodzaak tot schaalvergroting als gevolg van de enorm stijgende investeringskosten in het apparaat dat nodig is om drukwerk te produceren.

Kranten zijn geen produkten als plastic emmers of zeepoeder. Het zijn dragers van informatie, die onontbeerlijk is voor de meningsvorming in een democratische samenleving.

De commissie-Lammers, die in opdracht van de Nederlandse Vereniging van Journalisten aan een studie over het concentratieverschijnsel in de dagbladwereld werkt, probeert een oplossing te vinden door de dagbladen, als geestelijk produkt, los te maken van de uitgevers. Er zou een aantal grote drukkerijbedrijven moeten komen, waarvan de dagbladen capaciteit zouden huren. De dagbladproducenten zijn dan bevrijd van de last die de zware kapitaalkosten op de exploitatie leggen. De dagbladen zouden gaan functioneren als zelfstandige coöperaties of werkmaatschappijen, die alleen een geestelijk kapitaal — in de vorm van het talent van hun redactiestaven — hebben te beheren.

Het lijkt een aanlokkelijk visioen, maar toch ontbreekt er iets aan. Onbeantwoord is nog de vraag of het Nederlandse publiek zo goed mogelijk wordt geïnformeerd door de bestaande landelijke en regionale dagbladen. De noodzaak tot concentratie — d.w.z. vermindering van het aantal zelfstandige dagbladen — komt niet alleen voort uit de hoge investeringen in computers, rotatiepersen en fotografische zetapparatuur. De landelijke dagbladen hebben ook een bredere basis nodig om hun informatieve functie optimaal te verrichten, d.w.z. zich toegang te verschaffen tot de bronnen van het nieuws in binnen- en buitenland en zich te verzekeren van competente redactie- en correspondentenstaven om die bronnen zo goed mogelijk te exploiteren.

In het algemeen zijn de oplagen van de Nederlandse dagbladen te klein, eenvoudig omdat in ons beperkte taalgebied te veel dagbladen worden uitgegeven, die elk voor zich over te weinig groeimogelijkheden beschikken, gegeven het feit dat vrijwel elk Nederlands gezin wel op een of meer dagbladen geabonneerd is, zodat vergroting van de oplage alleen maar ten koste van elkaar kan geschieden.

De ratio van het concentratieverschijnsel zou, los van de economische noodzaak, ook wel eens verbetering van de kwaliteit kunnen zijn. De grote vraag is natuurlijk of deze kwaliteitsverbetering bereikt wordt langs de weg die de monopolistische concurrentie op basis van het rentabiliteitsbeginsel in ons systeem van ondernemingswijze produktie pleegt te gaan. Het streven naar monopolievorming op deelmarkten binnen het totale afzetgebied voor de cultuur- en informatieproduktie sluit het gevaar van popularisering of gemakkelijk verteerbaar maken van de informatie in.

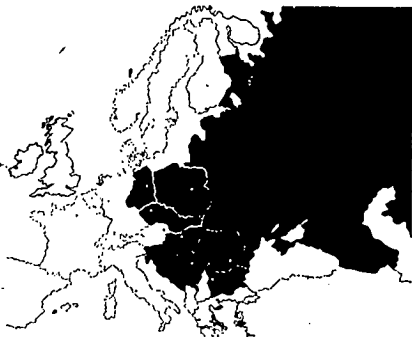
Het succes van dagbladen als De Telegraaf en het Algemeen Dagblad en van een omroepvereniging als de Tros, ook in intellectuele kringen, duidt er op dat de behoefte aan degelijke, verantwoorde informatie niet overschat moet worden.

De redenering dat tenslotte de consument wel zal uitmaken welke produkten zich op de markt zullen handhaven (de consumptievrijheid die verklaarde tegenstanders van subsidiëring van dagbladen vaak verwarren met vrijheid van drukpers) is niet zonder gevaar. Aangezien concentratie van dagbladen gepaard gaat met concernvorming en concerndirecties de neiging hebben zich meer te interesseren voor de winstgevendheid van het gehele concern dan voor de zwakke rentabiliteitspositie van kwaliteitsbladen (die nooit grote winners zullen worden), is het sterk aan te bevelen de dagbladen onder een zelfstandige leiding te plaatsen waarin de redacties, als beheerders van het moeilijk in geld te waarden geestelijke vermogen, een zo groot mogelijke inspraak hebben. Op een of andere wijze zou deze onafhankelijkheid van het concern moeten worden gegarandeerd. De journalistiek in Nederland mag dit kritieke moment in de geschiedenis van het dagbladwezen niet ongebruikt voorbij laten gaan.

A. F. van Zweeden

Oost-Europa kroniek

Economisch jaaroverzicht Oost-Europa 1969

Onlangs is — zij het in gestencilde vorm voorlopig — verschenen *The Economic Survey of Europe in 1969 (Part 2)*¹. Zoals gebruikelijk wordt hierin een overzicht gegeven van de recente economische ontwikkelingen in West- en Oost-Europa. In het kader van deze rubriek beperken wij ons uiteraard tot een bespreking van het uiterst stuk dat handelt over Oost-Europa.

Nationaal inkomen

In Bulgarije, Hongarije en Roemenië was het groeitempo van het nationale (materiële) inkomen in 1969 hoger dan in het voorafgaande jaar. In Oost-Duitsland was het weliswaar maar 0,5% lager, doch in Tsjechoslowakije en vooral in Polen was het groeitempo in zulk een mate lager, dat het gemiddelde percentage voor Oost-Europa als geheel (5,4) onder dat voor 1968 lag (7,0). Houden wij ook nog rekening met de daling van het groeitempo ad 1,5% tot 6,0% in de Sowjet-Unie, dan komt het gemiddelde groeitempo van het nationale inkomen voor alle Oosteuropese landen tezamen (exclusief Albanië) uit op 5,8%. In 1966 en 1967 was dit percentage nog 8,0 en in 1968 7,4.

Deze cijfers illustreren in de eerste plaats het feit, dat de landbouw nog steeds een belangrijke rol speelt bij de vorming van het nationale inkomen en dat de fluctuaties op korte termijn in het nationale inkomen in belangrijke mate hun oorzaak vinden in de landbouw.

Landbouw

De Sowjet-Unie, Polen en Oost-Duitsland hebben in de landbouw met gevoelige tegenslagen te kampen gehad. Het gaat hier niet om een zekere afwijking van de plancijfers, maar om een aanmerkelijke absolute *daling* van de productie. In de Sowjet-Unie met 3,2%, in Polen met 4,7% en in Oost-Duitsland met 6,0%! Vanzelfsprekend is de invloed hiervan op de groei van het nationale produkt in Polen en de Sowjet-Unie, waar ongeveer een kwart van het nationale produkt in de landbouw wordt gevormd, groter dan in een geïndustrialiseerd land als Oost-Duitsland, waar de landbouw een zevende gedeelte van het nationale produkt voor zijn rekening neemt. De landbouwproductie in de overige landen is weliswaar toegenomen, maar eigenlijk kan alleen maar voor Hongarije gesproken worden van een succesvol jaar.

Natuurlijk mag men het algemene prestatieniveau van de landbouw in Oost-Europa niet afmeten aan de resultaten van enkele jaren. Op langere termijn gezien, i.e. de periode 1955-1969, is over het algemeen de amplitude van de fluctuaties in de landbouwproductie wat afgezwakt. Van een duidelijk opwaartse trend is echter alleen maar sprake in Tsjechoslowakije en Hongarije, wat uitsluitend zijn oorzaak vindend in de bescheiden uitgangssituatie.

Voor een deel zijn het teleurstellende niveau van en de fluctuaties in de landbouwproductie te wijten aan de nadelige klimatologische omstandigheden in het algemeen en die in het vorig jaar in het bijzonder. Van meer belang zijn evenwel die factoren welke er de oorzaak van zijn, dat de landbouw in zo'n belangrijke mate afhankelijk is van klimatologische omstandigheden. Deze factoren illustreren namelijk het institutionele karakter van de landbouwproblematiek.

Door de uiterst lage prioriteit van de landbouw in het kader van de stalinistische industrialisatiepolitiek, heerst er in alle landen een grote achterstand in irrigatie, landbouwkundig onderzoek en onderwijs, in de landbouwchemie en in de mechanisering van de landbouw. De landbouwgebieden zijn geïsoleerd van de industriële centra en de steden, en het geografische patroon van de landbouwproductie is in velerlei opzicht ondoelmatig. De achterstelling van de landbouw, die men sinds enkele jaren ongedaan probeert te maken, betrof alle facetten van het sociaal-economisch leven: investeringspolitiek,

prijspolitiek, loon- en inkomenspolitiek, onderwijspolitiek en sociale politiek.

De nadelige gevolgen van een dergelijke onevenwichtige industrialisatiepolitiek en daardoor van de afhankelijkheid van scherpe fluctuaties in de landbouwproductie door klimatologische factoren zijn in een centraal geplande economie, waar wordt gewerkt met vaste technische coëfficiënten en waar de organisatie van de buitenlandse handelsbetrekkingen nogal primitief is (bilateralisme), destabiliserend voor de economie als geheel.

Industrie

In alle landen was het groeipcentage van de bruto industriële productie lager dan in 1968, met uitzondering van Oost-Duitsland waar het 0,9% hoger lag (1968: 6,1%). Voor Oost-Europa bedroegen de gemiddelde percentages voor 1968 en 1969 resp. 7,7 en 7,5, voor de Sowjet-Unie resp. 8,1 en 7,0. Het sterkst was de teruggang voor Hongarije, van 5,3% naar 3,0%.

Afgezien van de repercussies veroorzaakt door de moeilijkheden in de landbouw is er over een langere periode bezien (1962-1969) een dalende trend te constateren in de groeipercen-tages voor de industriële sector. Voor Polen en, in mindere mate, voor Oost-Duitsland is er evenwel sprake van een stijgende trend. Met betrekking tot Polen kan opgemerkt worden, dat de investeringen in vaste activa in de industriële sector in verhouding tot de bijdrage aan het nationale produkt van deze sector en in verhouding tot deze investeringen in de overige landen zeer omvangrijk zijn. Bovendien behoort ook de verhouding tussen de productie van consumptiegoederen en produktiemiddelen tot de laagste van de regio. Ten derde is de omvang van de buitenlandse handel, aan de invoerzijde geconcentreerd op grondstoffen (uit de Sowjet-Unie) en investeringsgoederen (uit het Westen), in verhouding tot het nationale inkomen vergeleken met de overige landen zeer groot.

Oost-Duitsland heeft als belangrijk voordeel de gemakkelijke toegang tot de Westduitse investeringsgoederen en

¹ *The Economic Survey of Europe* wordt jaarlijks uitgegeven door de Verenigde Naties en wordt samengesteld door het Secretariaat van de Economische Commissie voor Europa van de Verenigde Naties.

technologie. Bovendien hebben de streng georganiseerde en uitgevoerde hervormingen de kapitaals- en arbeidsproductiviteit fabelachtig doen stijgen. In 1969 is de stijging van de industriële produktie bijna geheel terug te voeren op een stijging in de produktiviteit van de gezamenlijke hulpbronnen.

De evenwel over het algemeen dalende trend van het industriële groeipercentage vindt zijn oorzaak in het falende traditionele systeem van economische planning en politiek. Dit systeem bevordert door de ongedifferentieerde centralisatie een te zeer kwantitatieve groei. Zulks betekent, dat de aangewende hoeveelheden arbeid, kapitaal en grond grotendeels en in toenemende mate bepalend zijn voor de groei van het nationale produkt. Indirect waren die aangewende hoeveelheden zelfs maatgevend voor de mate van planvervulling door de bedrijven. De rol van produktiviteit, kwaliteit en technologie zijn in dit systeem secundair. Symptomen van het systeem zijn overmatige voorraadvoorzorging, stijgende percentages onvoltooide investeringsactiviteiten, tekorten aan ruwe grondstoffen en brandstoffen en een zeer snelle stijging van het arbeidsvolume. Sinds 1966 zijn in alle landen hervormingen op gang gekomen die de rol van produktiviteit, kwaliteit en technologie in het produktieproces centraal stellen.

De huidige overgangperiode heeft natuurlijk haar speciale nadelige gevolgen voor de economische groei op korte termijn, met name vooral in Hongarije. In dit land zijn in een kort tijdsbestek ingrijpende institutionele hervormingen doorgevoerd. De toename van het aantal arbeiders in de produktieve sectoren wordt de laatste jaren aanzienlijk afgeremd, alsook de toename in de investeringen in vaste activa. Tekorten aan arbeid en investeringen in de industrie kunnen daarom belangrijke factoren zijn bij de verklaring van de daling van de industriële groei in 1968 en 1969. De dalende trend in het groeipercentage is de laatste jaren concaaf.

De noodzaak van hervormingen en de complicaties bij de uitvoering ervan hebben de verhouding tussen de produktie van produktiemiddelen en die van consumptiegoederen in de mangel genomen, zodat het verhoudingsgetal (groter dan 1) weer stijgt. De Sowjet-Unie vormt een uitzondering met een hoger groeipercentage van de produktie van consumptiegoederen sinds 1968. Hoewel in het plan voor 1970 deze trend wordt doorgezet is het zeer

de vraag of men in de naaste toekomst deze doelstelling zal kunnen handhaven.

Investerings — buitenlandse handel — levensstandaard.

Bijna alle landen kampen met het probleem van de toeneming van het percentage onvoltooide investeringsactiviteiten. Dit vertraagt de voortgang van de produktie in een aantal belangrijke industriële bedrijfstakken, zoals de produktie van ruwe grondstoffen en brandstoffen, vooral in de Sowjet-Unie. De verruiming van de mate van decentralisatie van de investeringsbeslissingen, vooral in Hongarije en in mindere mate in Tsjechoslowakije en Oost-Duitsland, leidt veelal tot ongewenste uitbreiding van de investeringen en tot een verdere toename van het percentage onvoltooide investeringen en tot onderbezetting. Het gevolg is een min- of meer cyclische fluctuatie in de groei van de industriële produktie. Aangezien de centrale investeringsstrategie gericht is op die bedrijfstakken, welke de dragers zijn van een moderne snelle technologische ontwikkeling, wordt er meer en meer op aangedrongen de investeringen in de „improduktieve” sector onderwijs, onderzoek en ontwikkeling als produktief te beschouwen en dus in de opstelling van produktieplannen te integreren. Met betrekking tot de uitvoering van de economische politiek betekent dat een wijziging van de institutionele structuur om zodoende onderwijs, onderzoek en ontwikkeling meer bij het produktieproces te betrekken.

De groei van de buitenlandse handel was in 1969 gemiddeld 40% groter dan de gemiddelde groei van het nationale inkomen. Daar de groei van de buitenlandse handel van de Sowjet-Unie, Bulgarije, Polen en Tsjechoslowakije daalde, is de versnelling van het gemiddelde groeipercentage t.o.v. 1968 en 1967 veroorzaakt door Oost-Duitsland, Hongarije en Roemenië.

Knelpunten voor de Sowjet-Unie waren de landbouwproduktie, de problemen in de produktie van ruwe grondstoffen en brandstoffen (de belangrijkste uitvoerprodukten, vooral naar de overige Comecon-landen) en het ontstaan van een deficit in de handel met West-Europa. Alle landen hebben nu een deficit in hun handel met West-Europa. Het totaal geaccumuleerde deficit in 1967 t/m 1969 bedraagt \$ 1.200 mln., exclusief het deficit in de handel tussen Oost- en West-

Duitsland. West-Duitsland is de belangrijkste crediteur.

De handel van Bulgarije met het Westen was de laatste jaren zo explosief toegenomen, dat zelfs een absolute daling hierin in 1969 geen verwondering wekt. Tsjechoslowakije had voor het tweede achtereenvolgende jaar een deficit in de handel met de Comecon-landen. De handel van Polen leed onder de landbouwcrisis, terwijl Hongarije juist profiteerde van zijn rijke oogst. De groei van de handel van Roemenië hield verband met de tekorten aan bouwmaterialen, vloeibare brandstoffen en petrochemische produkten in de Comecon-landen. In Oost-Duitsland steeg de invoer sterker dan de uitvoer, in hoofdzaak door de gemakkelijke voorwaarden voor de invoer uit West-Duitsland.

Aan de importzijde groeide in 1969 de invoer uit de ontwikkelingslanden gemiddeld het sterkst (13% over de eerste zes maanden), voornamelijk betrekking hebbend op ruwe grondstoffen en voedingsmiddelen, vervolgens de import uit West-Europa (12% over negen maanden) en tenslotte de import uit de Comeconlanden (8,5%).

Aan de exportzijde was de rangschikking: West-Europa (12% over negen maanden), Comecon (8,5%) en ontwikkelingslanden (8% over zes maanden).

De groeivertraging van het nationale inkomen is onvermijdelijk ook tot uiting gekomen in de bescheiden mate van stijging in de levensstandaard. In de meeste landen zijn de gemiddelde nominale lonen meer gestegen dan in het plan was voorzien. Tegen de achtergrond van de tegenvallers in de landbouw en een verslechtering voor de consument van de verhouding tussen de produktie van produktiemiddelen en die van consumptiegoederen in alle landen behalve de Sowjet-Unie, zijn prijsstijgingen van consumptiegoederen en zelfs tekorten niet verwonderlijk.

Het ziet er naar uit, dat de doelstellingen van het vijfjarenplan voor de woningbouw in de meeste landen grotendeels niet vervuld zullen worden.

Drs. R. Wetsteijn

Boeken nieuws

Prof. Dr. P. E. de Josselin de Jong: Contact der continenten. Een bijdrage tot het begrijpen van niet-westerse samenlevingen. Universitaire Pers Leiden 1969, 144 blz., f. 16.

Vanuit de culturele antropologie geeft de auteur een beeld van de cultuur en sociale structuur in ontwikkelingslanden en van de onderlinge communicatie tussen culturen. Daarbij rekt hij af met een aantal stereotiepe voorstellingen als bijv. die van het „statische Oosten” versus het „dynamische Westen”.

Arbeidswetgeving. Met een inleiding van Prof. Mr. H. L. Bakels. Kluwers wetboeken en wetten, nr. 4. Æ. E. Kluwer, Deventer 1969, 221 blz., f. 7,50.

De rechtsregels die tezamen het arbeidsrecht vormen zijn over talloze vindplaatsen verspreid. Deze bundel beperkt zich tot een weergave van wetten (in formele zin) die tot het arbeidsrecht kunnen worden gerekend. Maar ook deze categorie alleen al zou, wanneer zij integraal zou worden opgenomen, tot een bundel van onaanvaardbare omvang hebben geleid. Volstaan is daarom met een selectie. Weggelaten werden o.a. de arbeidsbeschermende wetgeving, de wetgeving m.b.t. personeel in overheidsdienst en de sociale-verzekeringswetgeving.

Mr. F. W. G. H. van Brunschot: Oude aandeelhouders aan nieuwe banden. FED, Deventer z.j., 38 blz., f. 4,50.

Openbare les gegeven bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon lector in het belastingrecht aan de Universiteit van Amsterdam op 10 maart 1970. Een verzuchting van Olivier B. Bommel vormt het motto bij deze toetsing van de fiscale rechtspositie van de aandeelhouder aan de nieuwe Wet op de Vennootschaps-

belasting: „Wat is er van mij geworden? Hier zit ik nu; een heer die recht zoekt. En in plaats daarvan ben ik afgezakt tot één van de laagste levensvormen: een geldmaker....”

Dr. F. H. M. Grapperhaus: Is de negatieve inkomstenbelasting een schrede vooruit op de weg naar de sociale rechtvaardigheid? Kluwer, Deventer z.j., 16 blz., f. 2,50.

Rede uitgesproken op 21 maart 1970 te Tilburg voor de Kaderdag van het Nederlands Katholiek Vakverbond in de provincie Noord-Brabant (zie ook *ESB* van 25 maart jl., blz. 317).

**Met *ESB*
een beter
economisch-politiek
inzicht**

**een
VOLMAC
praktijk-
geval**

Moderne grote banken

hebben een administratieve organisatie met bijzonder dynamisch karakter.

Voor het oplossen van hun gekompliceerde **computerproblemen** worden regelmatig nieuwe contracten afgesloten met:

Automation Centre Volmac N.V.
Coolingsingel 75, Rotterdam-2. Tel. 010-13 28 30.
Ook vestigingen in Amsterdam en Arnhem.

VOLMAC AUTOMATION CENTRE N.V.

Adviseren en programmeren op het gebied van elektronische informatieverwerking

F. J. van Houten, Ir. G. M. Nijssen en J. G. Tromp: Netwerkplanning volgens de precedence-methode. N. Samsom, Alphen aan den Rijn 1970, 161 blz., f. 27,50.

Deze publikatie, verschenen onder auspiciën van de Stuurgroep Planning, is bedoeld als: a. een leerboek voor netwerkplanning volgens de precedence-methode; b. een vergelijking tussen de precedence-methode (een „activiteit-is-knooppunt“-methode) en de PERTICPM-methoden („activiteit-ispil“-methoden); c. een studieboek, waarin suggesties zijn te vinden voor het integreren van netwerkplanning met capaciteits- en kostenbeheersing. Voor wie niet van de computer gebruik maakt, is een hoofdstuk gewijd aan de berekeningswijze.

C. H. Dinkelaar Ing.: Praktische toepassing van de netwerkanalyse op de bouwplaats. N. Samsom, Alphen aan den Rijn z.j., 74 blz., f. 14,50.

Schrijver zet uiteen, hoe in de praktijk door het Ingenieursbureau voor Project Rationalisatie en Coördinatie,

waarvan hij directeur is, van de netwerkanalyse gebruik wordt gemaakt om de uitvoering van een werk voor te bereiden. Achtereenvolgens worden behandeld: de netwerkmethode voor de bouwplaats, het berekenen van de bouwtijd, de tekentechniek, het werken met een netwerk, de uitvoering van het project, het maken van een werkplan.

W. de Weerd: Netwerkplanning en computer. N. Samsom, Alphen aan den Rijn z.j., 118 blz., f. 23,50.

Dit rapport, dat verscheen onder auspiciën van de Stuurgroep Planning, heeft als doel de toepasser van netwerkplanning een inzicht te bieden in de technische en organisatorische mogelijkheden van de verschillende systemen van netwerkplanning met behulp van de computer, en de mate waarin die mogelijkheden in de in Nederland beschikbare programma's zijn verwezenlijkt. Het rapport geeft een beknopte beschrijving van zowel tijds-, capaciteits- alsook kostenaspecten. Het is daarbij uitgegaan van de veronderstelling dat de lezer reeds bekend is

met de algemene problematiek van de netwerkplanning.

R. van der Leest: Praktische lineaire programmering in het bedrijf. N. Samsom, Alphen aan den Rijn, tweede ongewijzigde druk 1969, 232 blz., f. 19,50.

Deze uitgave verscheen in samenwerking met het Nederlands Instituut voor Efficiency en beoogt lineaire programmering ook binnen het bereik te brengen van hen, die geen speciale wiskundige scholing hebben. Hogere wiskunde komt er dus niet bij te pas. Enige kennis van het werken met eerste-graadsvergelijkingen en het grafisch analogon daarvan is voldoende.

European Society for Opinion and Marketing Research (ESOMAR): Glossary of technical terms for market researchers. N. Samsom, Alphen aan den Rijn 1969, 87 blz., f. 14,50.

Een woordenlijst in zes talen: Engels, Duits, Spaans, Frans, Italiaans en Nederlands.

DE DOCTOR ABRAHAM KUYPERSTICHTING (HET WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VAN DE ANTI-REVOLUTIONAIRE PARTIJ)

heeft een belangrijke taak bij het interpreteren van de feitelijke politieke en maatschappelijke ontwikkelingen en bij het zoeken van een passend antwoord daarop in de beleids sfeer. Daarbij valt het accent op het uitzetten van een beleid op langere termijn.

Het werk in de sector van advies en research geschiedt doorgaans in samenwerking met een brede groep personen, op wier deskundigheid en inventiviteit in commissies en werkgroepen veelvuldig een beroep wordt gedaan.

In de kleine, multidisciplinair samengestelde staf, thans bestaande uit twee juristen, een econoom, een chemicus en een politicoloog, ontstaat een vacature voor de

ECONOOM

De stichting zou gaarne in contact komen met belangstellenden voor deze functie.

Gevraagd wordt: belangstelling voor de achtergronden van het politieke gebeuren, aanleg om in teamverband te werken, zich snel kunnen oriënteren in uiteenlopende onderwerpen, uitdrukkingsvaardigheid, bij voorkeur enige ervaring.

Leeftijd tot omstreeks dertig jaar.

Aan sollicitanten zal eventueel gevraagd worden mee te werken aan een psychotechnisch onderzoek.

Sollicitaties te richten aan de directeur van de Doctor Abraham Kuypers- stichting, Dr. Kuypersstraat 5, Den Haag.